

Tasavvuf Tarihinde Bazı Sûfi Önderlerin Siyaset Karşısındaki Tutumlarının Teopolitik Analizi

Mustafa ALTUNKAYA*
İlahiyat Fakültesi, İnönü Üniversitesi, Türkiye

Özet

İslâm'ın ilk yüzyılında sûf giymeyi teo-politik bir tutuma dönüştüren sahabe ve tabiîn, Resûl-i Ekrem'in irtihalinden hemen sonra baş gösteren riddet/ric'at (mürted/mürteci) hareketleri karşısında yer yer hak ihlalleri ve saldırılara uğramışlardır. Ebûzer-i Gıfârî (ö. 652) Peygamber Devleti'nde israf ve yolsuzlukla mücadele ederken Rebeze'ye sürgün edilmiş, Ammar b. Yâsir (ö. 657) bâği bir grup eliyle şehid edilmiş, Hucr b. Adıyy (ö. 761) ise, hutbede Hz. Ali'ye lanet edilmesine müsaade etmeyip çıkan arbedede şehid düşmüştü. İrtidat ve irtica' saldırılarından zarar gören sahabe, tabiîn ve diğer önderleri konu alan araştırmalar günümüzde oldukça azdır. Konunun önemi ve Medine zühd hareketi bağlamında ele alınması zaruretine istinaden yapılan bu araştırma, günümüze kadar olan dönemdeki bazı örnekler mütalaa edilerek zâhid/sûfi önderlerin siyaset karşısındaki şer'î siyasetini (teo-politiğini) ele almaktadır.

Tasavvuf, sûf (yün) kökünden türemiş "yüne bürünmek" manasındadır. Mekke'nin fethinden sonra topyekûn Müslüman olanlar arasında gevşek/çıkarıcı kimseler de vardı. Bunların Hz. Peygamber'in vefatı akabinde, İslâm'ın şiarlarını hafife alıp ipek elbise giymeleri, yozlaşmanın sembolü haline gelince sûf/yün de sahabenin karşı tutumunun sembolü oldu. Hz. Hüseyin'e nispet edilen (ö. 680); "فِي الْأَسَدِ تَمُوتُ" "آلِ تَرَابِ عَلِيِّ نَامِ عَلْمِ ذُو حَرِيرِ عَلِيِّ نَامِ جَهْلِ ذَوْلِ لِكَلَابِ الْأَضَائِلِ حَمِ يَرْمِي وَجُوعاً الْغَابِاتِ" dizelerinde, yüne bürünmüş âlimler toprakta yatan aslanlara, ipekler içindeki Mekke aristokratlarının mutraf çocukları ise - Mervan b. Hakem, Yezid, Velid b. Ukbe vb.- ceylan etleri ile beslenen köpeklere benzetilir. İlk defa ipek/toprak (yün) sembolizmini yansıtan bu dizelerdeki ekonomi-politik, tasavvuf tarihini anlamak ve günümüz sûfi hareketlerini değerlendirebilmek için önemlidir. Bu çalışmada sûfi hareketlerin kökenindeki ekonomik ve politik çıkış noktalarına değinilecek, sûfi önderlerinin yöneticiler karşısındaki tutumları ve onlardan gördükleri zarar ve zulümler ele alınacaktır. Ayrıca tasavvuf tarihinde iktidarlara karşı tutumlarından ötürü öldürülen, tecrit edilen, sürgün veya işkencelere maruz kalan mutasavvıfların söylem ve tutumlarına değinilecek, 656 yılında Medine'de Hz. Osman'a arz edilen şikâyet ve itirazların, tasavvufun Kûfe-Basra'da aldığı form ile ilişkisi araştırılacaktır.

Ebûzer-i Gıfârî (ö. 652), Hüseyin b. Ali (ö. 680), Hasan-ı Basrî (ö. 728), Zünnûn-i Mısıri (ö. 859), Hallâc-ı Mansûr (ö. 922), İmam-ı Şiblî (ö. 946), İsmâil-i Ma'sûkî (ö. 1529), Muhyiddin-i Karamânî (ö. 1550), Hamzâ Balî (ö. 1572), Karabâş-ı Velî (ö. 1686), Niyâzi-i Mısıri (ö. 1694), Mehmed Nâsûhî (ö. 1718), La'lizâde Abdülbâkî (ö. 1746), Şeyh Şâmil (ö. 1871), Abdülkâdir-i Cezâiri (ö. 1883), Ömer el-Muhtâr (ö. 1931), Es'ad Erbilî (ö. 1931), Şeyh İzzeddin-i Kassâm (ö. 1935), Hamid Hamdî-i Vâni el-Malatî (ö. 1955), Said-i Nursî (ö. 1960), Şeyh Mahmud Esad Coşan'ın (ö. 2001) kısa biyografilerine yer verilecektir. Araştırmadan elde edilecek verilerle, tasavvuf/tekke hareketlerinin mistik, pasif, dünyadan kopuk oldukları yönündeki oryantalist iddianın arka planı aydınlanacak, teo-politik gizeme ışık tutulacaktır. Ayrıca tasavvuf karşıtlığının nedenleri, teopolitik anlamı gibi sorular çözüme kavuşacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sûfi önderler, Siyaset, Muhalefet, Tazîb, Teopolitik.

Tasavvuf Tarihinde Bazı Sûfi Önderlerin Siyaset Karşısındaki Tutumlarının Teopolitik Analizi

Abstract

In the first century of Islam, the Companions and followers who transformed wearing wool into a theopolitical act, after the death of the Messenger of Allah, Hz. Beginning with Abu Bakr's caliphate, Hz. They were attacked from time to time in the face of the acts of violence/ric'at that became common in Uthman's caliphate. Ebûzer-i Gıfârî (d. 652) was exiled to Rebeze while he was struggling with waste and corruption in the State of the Prophet. Ammar b. Yâsir (d. 657) was martyred by a group of bondsmen, Hucr b. Adıyy (d. 761), on the other hand, addressed the ahlibeit and Hz. He did not allow Ali to be cursed and was martyred in the quarrel that broke out. Hz. There is almost no research on the Companions, Tabiun and

later pioneers who were exposed to the attacks of the post-Prophet Islamist (return) movements. Based on the importance of the subject and the necessity to deal with it in the context of the Medina ascetic movement, this research deals with the theo-politics of the ascetic/sufi leaders against politics by considering some examples from the period up to the present.

Sufism, derived from the root suf (wool), means "to put on wool". There were loose and self-seeking people among those who converted to Islam after the conquest of Mecca. Of these, Hz. After the death of the Prophet, wearing silk clothes, underestimating the principles and values of Islam, began to become a symbol of corruption. Suf/wool, on the other hand, symbolically reflects the attitudes of the Companions towards the symbolism of silk. In the lines attributed to Hüseyin (d. 680); "و جوعاً أَلْغَابَاتِ فِي الْأَسَدِ تَمُوتُ" (Hz. Hüseyin (d. 680); "و جوعاً أَلْغَابَاتِ فِي الْأَسَدِ تَمُوتُ" scholars dressed in wool are compared to lions lying on the ground, and spoiled children of Meccan aristocrats in silk are compared to dogs fed with gazelle meat. The eco-politics in these lines, which reflect the silk/soil and wool symbolism, is important and necessary in order to understand the history of Sufism and to evaluate today's Sufi movements. Studies in this area are very few. In our study, the economic and political origins of the Sufi movements will be addressed, and the attitudes of the Sufi leaders towards the rulers will be discussed. In the history of Sufism, some discourses and behaviors of Sufis who were excluded, killed, exposed to exile or torture methods because of their attitudes towards the rulers will be analyzed. The connection between the objections to the Emira'l-Mu'min in Medina in 656 and the form that Sufism took in Kufe and Basra will be investigated.

Beginning with the Companions until 2001, chronologically, the execution, persecution, etc. of the following ascetic/sufi personalities. The sufferings will be listed and their attitudes towards the powerful of their time will be briefly discussed: Ebûzer-i Ğifârî (d. 652), Kusem b. Abbas (d. 676), Bureyde b. Husayb (d. 682), Ebû Berze el-Eslemî (d. 685), Hasan-i Basrî (d. 728), Muhasibi (d. 857), Zünnûn-i Mısırî (d. 859), Hallâc-ı Mansûr (d. 922), Imam-i Shibli (d. 946), Baba İlyas (d. 1240), İsmâil-i Ma'sûkî (d. 1529), Muhyiddin-i Karamânî (d. 1550), Hamzâ Bali (d. 1572), Karabaş-ı Velî (d. 1686), Niyâzî-i Mısırî (d. 1694), Mehmed Nâsûhî (d. 1718), La'lîzâde Abdûlbâkî (d. 1746), Sheikh Shamil (d. 1871), Abdulkadir-i Cezâirî (d. 1883), Ömer al-Muhtar (d. 1931), Es'ad Erbili (d. 1931), Sheikh Izzeddin-i Kassam (d. 1935), Hamid Hamdi-i Vâni el-Malatî (d. 1955), Said-i Nursi (d. 1960), Sheikh Mahmûd Es'ad Coshan (d. 2001). With the data we will obtain from the research, the design behind the claim that Sufi and tekke movements are mystical, passive and disconnected from the world will be discovered and the political mystery will be solved. In addition, questions such as the reasons for the opposition to Sufism and its theopolitical meaning will be resolved.

Keywords: Sufism, Sufi leaders, Politics, Opposition, Persecution, Theopolitics.

1. Giriş

Hz. Peygamber ile başlayıp; sahabe, tabiîn ve selef-i sâlihîn tarafından sistemleştirilen zühd hayatı, (tasavvuf/ihsân) İslâm'ın ana hareketi olarak varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir. Zühd/sûf hareketinin, zaman içinde siyasetle ve yöneticilerle ilişkileri, teo-politik bir alan ve ilişki biçimi oluşturmuştur. İslâm'ın teo-politiğini resmeden tasavvuf-siyaset ilişkisi, zamanla sûfî önderleri hedef haline getirmiştir. Burada zühd/sûf hareketi önderlerinin siyaset karşısındaki tutumları ve karşılaştıkları tazib, tecrid ve idamlardan örneklerle konu hakkında kritik analitik sonuçlara ulaşmaya çalışılacaktır.

Resûl-i Ekrem'in (s) iki emanet (sekaleyn; Kur'ân ve Sünnet)¹ bırakarak dâr-ı bekâya irtilalinin ardından İslâm'dan sapmalar, (riddet/ric'at) genç sahabe ve Suffelileri rahatsız etmişti. Abâdile başta olmak üzere Suffeli fakîh ve zâhidler, İslâmî değerlerin muhafazasından geri durmadılar. Hz. Hüseyin bir mektubunda: "Allah cc, Muhammed'î (s) seçip onurlandırmış, dini tebliğ ettikten sonra onu katına almıştır. Biz ise onun ehlibeyti, velîleri, vasîleriyiz. Biz tefrika değil, sulh ve selamet istedik. Biliyoruz ki bu hakka, onlardan daha ehil ve layıkız. Sizi Allah'ın kitabına ve Muhammed'in (s) sünnetine davet ediyorum. O sünnet ki öldürülmüş, yok edilmiş, yerine bidatler ihdas edilmiştir"² diyor ve İslâm'ın şiarlarına sahip çıkmaya çağırıyordu. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in oğulları başta olmak üzere, Hz. Ali'nin öğrencilerinden oluşan Medine zâhidleri, Medine

¹ Ben size iki şey bırakıyorum. Bu ikisine sarıldıkça asla yolunuzu şaşırırmazsınız" Onlar Allah'ın kitabı ve benim sünnetim... Taberânî, *Mecma'u'z-Zevâid*, 5/198.

² Mustafa Asım Köksal, *Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası*, (İstanbul: Köksal Yayıncılık, 2001), 57.

Zühd Okulu'nu, İslâm'ın ilke ve değerlerini koruma ve kollama gayesi ile inşâ ettiler. Hz. Ali'nin hilafet merkezini naklettiği Kûfe'de, ilk defa sûf/sûfi/tasavvuf terimleri bu amaç için kullanılmaya başladı. Kerbelâ katliamından sonra Zühd/sûf hareketi, Hz. Ali'nin fütüvvet öğrencileri Ebû Esved ed-Düelî (ö. 688) ve Hasan-ı Basrî eliyle, (ö. 728) Basra Tasavvuf Okulunu kurdu. İslâm tarihinin en önemli itikadi-fikhî mezhep ve meşreplerinin, Basra zühd/sûf ekolünden neşet ettiğini söylemek mümkündür.³

Zühd hareketi, Medine-Kûfe-Basra-Horasan hattında tekemmül ederek İslâm'ı küreselleştiren Horasan Medeniyeti (aydınlanması)'ni geliştirdi. Şer'î ilimler (Temel İslâm Bilimleri) ile astronomi, kimya, tıp, fizik, coğrafya, matematik, felsefe gibi bilimlerde devrim niteliğinde gelişmeler oldu. Moğol-Haçlı istilasına kadar en büyük coğrafi, ilmî, teknolojik keşifler Horasan aydınlanmasının ürünüydü. En büyük hadis, kelam, tasavvuf, tefsir, tıp, kimya kitapları burada yazıldı. Dünyanın en büyük rasathaneleri burada kuruldu.⁴

İbn Haldun'a göre (ö. 1406), devletler de insanlar gibi doğar, büyür ve ölürler. Selçuklu ve Osmanlı devletleri; Horasan aydınlanması sayesinde altın çağına ulaşmış, sonrasında yıkılmışlardır. Ancak Horasan İslâm Medeniyeti kavram, kurum ve edebî birikimiyle ayakta, geriye ölümsüz bir miras bırakmıştır. Bu mirasın, 1400 yıllık zühd/sûf hareketi önderlerinin fütüvvet eseri olduğu muhakkaktır. Burada İslâm tarihinde sûfi önderlere yönelik tehcir, tazib ve idamları kronolojik olarak ele alıp teo-politik analize tabi tutmakla alana ilişkin bir boşluk doldurulmuş olacaktır.

2. Zühd Hareketi ve “es-Siyâsetü’ş-Şer’iyye (Teo-politik)”

İslam dininin temel kaynaklarında (Kur'an ve Sünnet) yönetim ile ilgili şurâ, ehliyet, adalet gibi temel esaslar vaz'edilmiş, bu alan es-siyâsetü'ş-şer'iyye adıyla bir alt bilim dalı olarak şüyu' bulmuştur. İlk yüzyıldan sonra bu ismi taşıyan veya taşımayıp konuları arasında şer'î siyaseti ele alan çok sayıda eser kaleme alınmıştır. İbn Kuteybe ed-Dineverî'nin (ö. 889) “*el-İmâmetü ve's-siyâse*”si ile İbn Teymiyye'nin “*es-Siyâsetü'ş-şer'iyye*”si ilk akla gelenler olarak zikredilebilir. İslam teo-politiğinde geniş bir sahayı ilgilendiren bu başlık, daha çok fâsık ve zalim bir yöneticiye karşı müslümanların tutumunun nasıl olacağı ile ilgilenmektedir. İslâm'ın siyasî tarihinde yönetime karşı isyan/devrim, bir seçenek olarak az da olsa tercih edilmiş, bunun çok farklı geri dönüşleri olmuştur. Buna göre câir/zâlim bir sultan, açıkça fisk ve fücûr ile nitelenir hale geldiğinde şiddet veya sulh yoluyla, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münker yaparak, zalimi azletmek gerekir. Tarihte Abdullah b. Zübeyr (ö. 692), İmam Zeyd (ö. 740), Ebâ Müslim-i Horasânî (ö. 755), Zenc, (ö. 869) Baba İlyas isyanları (ö. 1240) birinciye örnek verilebilir.⁵ Sulh yöntemi de şiddete başvurmaksızın sivil itaatsizlik biçiminde gelişmektedir. Buna ise Hz. Hasan'ın savaşmak istemeyip, şartlar ileri sürerek Muaviye b. Ebi Süfyân (ö. 680) ile anlaşma yapması ve Hz. Hüseyin'in Yezid'e biatı reddedip, Horasan'a gitmek istemesi örnek verilebilir. Hz. Hüseyin, Kûfe yakınlarında yolu kesilince Yezid ile bizzat görüşmek istemiş, ancak İbn Ziyad'ın baskısıyla biattan başka bir seçenek sunulmamış, çıkan arbedede çoluk çocuk peygamber ailesi 72 akrabası ile orantısız, vahşi bir biçimde şehid edilmiştir. Burada İslâm'ın ana kaynakları yöneticiyi değiştirme konusunda “*لا طاعة لمخلوق عند*”

³ Bk. Hulusi Kılıç, “Basriyyûn”, *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 1992), 5/117-118.

⁴ Basra ekolünün sirayet ettiği yerlerdeki bilim insanlarının nispet isimleri, Horasan aydınlanmasının büyük bir kalkınma ve medeniyet kurduğunun kanıtıdır. Horasan'da meşhur bir bilim insanının olmadığı bir tek köy bile yok gibidir: Hadis kitaplarının tamamına yakını, Fıkah, Tefsir, Kelam, Tıp, Kimya, Coğrafya kitaplarının klasikleri bu bölgede yazılmıştır. Buhârî, Tirmizî, Nesâî, Ebû Davûd-i Sicistânî, Tûsî, Hemedânî, Herevî, Ferğinanî, Şehrezorî, Semerkandî, Râzî, Gücdevânî, Yesevî, Kaşgarî, Ferğanevî, Fağnevî, Farmedî, Merağî, Hoyi, Cürcanî, Geylânî, Serahsî, Maturidî, İsfarayîni, Sebzevârî, Firdevsî, Şîrvânî, Kerhî, Nasrabâdî, Esterabâdî, Kazvîni, Nişâbüri, Bistâmî, Şehristânî, Belhî, Kirmânî, Simnânî, Belâzûrî, Lorî, Birûnî, Buşencî, Taberî, Tabresî, Makdisî, Gaznevî, Harizmî, Beyhakî, Serbedârî, Şeybânî, Kuşeyrî, İsfehânî, Mervezî, Dârimî, Hinduvânî, Nahşevî, Siczî, Ebherî, Dineverî, Cendî, Sistânî, Ebyeverdî, Suhreverdî, Kelâbâzî, Gazalî, Hücvirî gibi ulemanın nispet isimleri Horasan aydınlanmasını gerçekleştiren sahabe ve ehlibeyt âlimlerinin izlerini taşımaktadır.

⁵ Bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Abdullah b. Zübeyr b.Avvâm”, *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 1988), 1/145-146; Mustafa Demirci, “Zenc”, *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 2013), 44/249-251 ve diğer ilgili maddeler.

مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ/Hâlikâ masiyet varken mahlûka itaat yoktur”⁶ sahih hadisi gereğince bir ilke koymaktadır ancak halkı toplu isyana teşvik etmeksizin, sivil itaatsizlik ve değişim seçeneklerine yönlendirme yapılmaktadır.

İslâm’ın ilk yüzyılında, tasavvuf kavramı kuramsal bir boyut kazanınca sûfî nispet ismi, Kûfe’de ilk defa kullanılmaya başlanmış, sûf-harîr sembolizmi burada İslâm teo-politiğini şekillendirmiştir. Hz. Peygamber vefat ettiğinde, ümmetine iki emanet (sekaleyn) bırakmıştı (Kur’ân ve sünnet). Müslümanlar karşılaştıkları sorunları bu iki kaynağa bakarak çözmüşlerdi. İslâm’ın üç derecesini bildiren, İslâm-iman-ihsan hadisindeki “ihsan” ise Allah’ı görürcesine yaşamak ve nefsin zincirlerinden kurtulup passion sahibi özgür insan olmaktır.⁷ Sahabe ihsan düzeyinde bir imanı amaç edinmiş, bu düzeye erişenler zühhâd/übbâd olarak adlandırılmış, zühd, ilk yüzyılın en önemli kavramı haline gelmiş ve bu asra, zühd asrı denmiştir.

Mekke’nin fethinde Mekke halkı topyekün Müslüman olunca aralarında Müslümanlığı içine sindiremediği halde politik Müslüman olanlar da vardı. Bunlar Hz. Peygamber’in vefatından sonra ilk fırsatta onun sünnetinden uzaklaşanlardı. Hz. Peygamber maddî refah yıllarında bile sade ve gösterişsiz bir hayat sürmüşken, bu insanlar ellerine imkân geçer geçmez eski alışkanlıklarına döndüler. Sahabe buna itirazını, ipek karşısında yün giyerek, harir karşısında sûf sembolizmiyle gösterdi. Böylece “übbâd/zühhâd” olarak anılan ihsan sahipleri, “sûfî, mutasavvif, şıgeftiyye, fukara” isimleriyle anılmışlardır. Sûfî adıyla bilinen ilk kişi Hasan-ı Basrî’nin (ö. 728) muasırı Ebu Haşim el-Kûfî es-Sûfî (ö. 767) olmuştur.⁸ Bekkâûn ve Tevvâbûn toplulukları, hareketin Kûfe’de ortaya çıkardığı bilinen ilk iki sûfî zümredir.

Tasavvuf; başladığı günden Osmanlı’nın yıkılışına kadar Horasan aydınlanmasını gerçekleştiren ve İslâm’ı küreselleştiren en önemli toplumsal hareket olmuştur. Tekke, zaviye, hangâh, dergâh, âsitane ve ribat karakollarında Hz. Peygamber, sahabe, ehlibeyt ve selef-i salihin yolunu koruyan tasavvuf önderleri, çeşitli süluk yöntemleri geliştirmişlerdir.

3. Selçuklu Döneminde Sûf Hareketi Önderleri ve Sûfî Muhalefeti

Büyük Selçuklu, Horasan aydınlanmasının toplumsal hayatta altın çağına ulaştığı bir dönemdir. Bu dönemde tasavvufî hayat belirgin bir konumdadır. Selçuklu medeniyeti; cami-küllüye (üniversite)-hankâh üçlüsünü bilimsel hayatın temeli yapmış, sultanlar sûfilere saygıda kusur etmemişlerdir. Zâhidâne yaşayan sufilere büyük saygı gösteren sultanlar, İslâm’ın hikemi boyutunu desteklediler.⁹ Tuğrul Bey, gece namazlarına kalkmış, Pazartesi-Perşembe oruçları tutmuş, zühd ahlâkını yaşamıştır.¹⁰ Tuğrul ve Çağrı Beyler, sûfî şeyhlerini ziyaret etmiş, onların desteklerini almayı gerekli görmüşlerdir.¹¹

Tuğrul Bey, Hemedan’da; Baba Tahir, Baba Ca’fer ve Şeyh Hamşad’ı ziyaret edip onlarla görüşmüştür. Baba Tahir Tuğrul Bey’den Hemedan halkına ne yapacağını sormuş, O da: “Sen ne dersen onu yaparım” deyince Baba Tahir “Allah’ın emrettiğini; adalet ve ihsan” ile muamele etmesini öğütlemiştir. Tuğrul Bey ağlayarak, öyle davranacağına söz vermiş, Baba Tahir Tuğrul Bey’e kendi yüzüğünü hediye etmiştir.¹²

Sultan Alparslan da saygıda kusur etmemiş, servetini mescid, hankâh ve köprü gibi hayır yatırımlarına harcamıştır. Hassan b. Said b. Hassan’a büyük saygı göstermiş,

⁶ Bağavî, *Şerhü’s-Sünne*, 2455.

⁷ Müslim, I, 1; Buhari, II, 37-11

⁸ Reşat Öngören, “Sûfî”, *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2009), 37/471-472.

⁹ Marshall G.S. Hodgson, *İslâm’ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih – İslâm’ın Klasik Çağı*, haz. M.Karabaşoğlu, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 2/45.

¹⁰ Zehebi, *Siyeru a’lami’n-nübelâ*, tah. Şuayb Arnavut, (Beyrut: Müessesese Risale, 10. Baskı, 1994), 18/109.

¹¹ B. Zahoder, “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, *Bellekten*, çev. İsmail Kaynak, 1995, 19/76, 516; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 194.

¹² Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 194-195

mütemadiyen onu ziyaret edip dua istemiştir.¹³ Alparslan'ın oğlu Tutuş da,¹⁴ Ebu'l-Feth Nasr b. İbrahim el-Makdisi'yi (ö. 1096) ziyaret edip ona hediyeler göndermiş, fakat şeyh bu hediyeleri kabul etmeyip yanındakilere dağıtmıştır.¹⁵

Sultan Melikşah da Bağdat'ı ilk ziyaretinde: Ali, Hüseyin, İmam Musa Kazım, Ahmed b. Hanbel, Ebu Hanife ve Ma'ruf el-Kerhi (ö. 816) gibi sûfi önderlerin kabirlerini ziyaret etmiştir.¹⁶ Melikşah Ahmed el-Gazali'ye (ö. 1129) olan saygı ve bağlılığını mütemadiyen dile getirmiştir. Ahmed el-Gazali'nin oğlu Sencer'le muânaka yaptığı haberini alınca Sencer'e, "Dünya'nın yarısına sahip oldun" diyerek Ahmed Gazali'ye hayranlığını belirtmiştir.¹⁷ Sultan Melikşah, önemli sufilerin kendisini ziyaret etmesini istemiş Ali b. el-Hasan es-Sandali'yi (ö. 1091) camide görünce, kendisini ziyaret etmediği için üzüldüğünü belirtmiştir.¹⁸ Nizamülmülk sûfi önderlere verdiği destekle tanınmış, protokol olmaksızın onlarla görüşmüştür. Danışmanları bundan rahatsız olunca onlara: "Bu insanlar İslam'ın sütunlarıdır. Başımın üstünde yerleri vardır." demiştir.¹⁹ Nizamülmülk'ün bu rahatlığı sebebiyle bâtinî bir suikastçı sûfi şeyh kılığına girerek yanına yaklaşıp onu öldürebilmiştir.²⁰ Kuşeyri, (ö. 1072) Farmedî, (ö. 1084) ve Cüveynî (ö. 1085) gibi sûfi önderlere hürmet eden²¹ Farmedî geldiğinde onu makamına oturtan Nizamülmülk, bu hürmetin sebebi sorulduğunda sûfi önderlerin kendisini yüzüne karşı övmedikleri gibi hatalarını da açıkça söylediklerini belirtmiştir.²²

Anadolu Selçuklu döneminde sûfi başkaldırıların en önemlisi II. Gıyaseddin Keyhusrev (ö. 1246) zamanında Baba İshak'ın gerçekleştirdiği Babaî ayaklanmasıdır. 1239'da bastırılan isyan, Türkmen köylülerin ve Ahilerin uğradıkları sosyo-politik ve ekonomik haksızlıklara itirazdır. Baba İlyas'a bağlı Baba İshak, yakalanıp idam edilir. Babaî derviş ve halifeleri dağılarak takibattan kurtulurlar.²³ Bir diğer sûfi isyan hareketi, 1278 cimri isyanı adıyla bilinen Türkmen isyanıdır. Selçuklu Şehzadesi olan Cimri, (Alaaddin Siyavuş) Karamanlıların desteği ile idareye karşı Türkmen kabilelerini örgütler. Anadolu'yu Moğol ve Selçukî zulmünden kurtaracağı sloganıyla ortaya çıkar ve çokça kan akmasına neden olur. 1279'da bastırılan isyanın lideri Cimri yakalanıp öldürülür.²⁴

4. Osmanlı'da Tasavvuf Hareketi Etkisi

Selçuklu'da olduğu gibi Osmanlı'da da tasavvuf, devletin resmi düşüncesidir.²⁵ Osmanlı'da estetik, sanat, musiki, mimarî ve edebiyatının şekillenmesinde kurucu unsur, tasavvuftur. Tasavvuf, toplumsal alanlarda canlı olarak yaşanmış, hayatın parçası olmuştur.²⁶ Osmanlı tekkeleri, halkın şevkle devam ettiği yerlerdir.²⁷ Osmanlı toplumunda tasavvuf, tekke teşkilatıyla sistemleşmiş, hikmet arayışını derinleştirmiştir.²⁸ Medine-Kûfe-Basra-Horasan düşüncesi, tarikat hareketleriyle İslâm dünyasına yayılmıştır. Kuruluş yıllarında Osmanlı toprakları, pek çok târikatın ilgi odağı ve faaliyet alanı olmuştur.²⁹ Horasan'dan pek çok sûfi

¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 10/69; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12/223.

¹⁴ Orhan Çeker, "Ebü'l-Ferec eş-Şirazi", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1994), 10/318.

¹⁵ Hamdi Döndüren, "Makdisi, Nasr b. İbrahim", *İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayını, 2003), 27/434.

¹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 10/155-156; Hasan, *İslam Tarihi*, 5/40.

¹⁷ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud Kazvini, *Asaru'l-bilad ve ahbaru'l'ibad*, (Beyrut: Daru Sadr, ts), 415.

¹⁸ Abdülkadir Kureşi, *Cevahiru'l-mudiyye*, tah. A.M.Estalu, (Kahire: Daru Hicr 1933), 2/554; Zirikli, *A'lâm*, (Beyrut: İlm, 1992), 4/273.

¹⁹ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 194.

²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 10/204-313; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, haz. E. Mercil, Tercüman, (İstanbul: 1977), 2/16.

²¹ İzzüddin İbnü'l-Esir el-Cezeri, *el-Lübab fi't-tehzi'bi-ensab*, (Beyrut: Daru Sadr, 1980), 2/405.

²² Kamil Yılmaz, *Altın Silsile*, Erkam Yay, İst. 1994, 72; K.Özköse-H.Şimşek, *Altın Silsile*, (Ank: Nasihat Yay, 2009), 135.

²³ Kadir Özköse, *Anadolu Tasavvuf Önderleri*, (Konya: Ensar Yayınları, 2008), 142.

²⁴ Cengiz Gündoğdu, *Hacı Bektaş-ı Veli Öğretisi ve Takipçileri Hakkında Metodik Bir Yaklaşım*, (Ankara: Aktif Yayınevi, 2007), 152.

²⁵ Mustafa Altunkaya, *Sûf Hareketi Tarihi*, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2016), 10.

²⁶ Mahmut Erol Kılıç, *Sûfi ve Şiir-Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Politikası*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 36.

²⁷ Mustafa Kara, *Din-Hayat-Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, (İstanbul: 1990), 159.

²⁸ Mustafa Kara, *Tekkeler ve Zâviyeler*, 170.

²⁹ Abdullâh Uçman, "Dini-Tasavvufî Türk Edebiyatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1993), 14/534.

ulemâ, Anadolu'ya gelip tarikat hareketlerini buraya taşımışlar; Halvetiyye, Nakşibendiyye, Mevleviyye, Bektaşîyye, Kâdiriyye, Bayramiyye ve Rifâiyye hareketlerini inşâ etmişlerdir.³⁰

Fetihlerden önce Anadolu'ya gelerek buralarda sosyo-kültürel ve iktisadi faaliyet gösteren dervişler, ribatlarda birer asker olarak sınır güvenliğini sağlamış, yerli halkların İslâm'la tanışmasına çalışmışlardır. Gaziyân-ı Rûm, alpler,³¹ kuruluş sürecinde geniş bir teşkilata sahip derviş-gâzilerdir.³² Turgut Alp, Akça Koca ve Konur Alp,³³ müridleriyle birlikte, bir yandan ordulara cihad ve fetâ ruhunu verirken, bir yandan sosyal çalışmalarını yürütmüşlerdir.³⁴ Fetâ ruhu, melâmet tavrı, murâbitlik, cihad azmi ve kahramanlık sahibi alperenler, Anadolu beyliklerinin sınır boylarında, hazır askerî birlikler oluşturup askerlere şevk ve heyecan vermişler, cihada katılan ordulara moral kaynağı olmuşlardır.³⁵

Osmanlı, Karamanoğlu, (1256-1487) Germiyanoglu, (1299-1429) Aydınoglu, (1308-1426) Saruhanoglu, (1313-1410) Karesioglu, (1304-1345) Candaroglu, (1299-1460) Menteşeoğlu, (1261-1425) Hamidoğlu, (1300-1425) Dulkadiroğlu, (1337-1515) Ramazanoğlu, (1353-1608) Eşrefoğlu (1280-1326), Alaiye Beyliği, (1293-1471) Taceddinoğlu, (1348-1428) Sahip Ataoğlu, (1275-1342) Pervaneoğlu Beyliği, (1277-1322) Eretne Devleti, (1335-1381) Kadı Burhaneddin Devleti (1381-1398) gibi beylikler, fütüvvet alperenlerinin öncülüğünde Anadolu'ya yerleşen Türkmen zümreleridir.³⁶ Tasavvufun Osmanlı'da günlük hayata yansımaya bakılırsa, günlük dilde tasavvuftan alınma yüzlerce deyim, tabir ve deyişe rastlanır. Bu da halkın ne kadar tasavvufla iç içe olduğunu gösterir.³⁷

5. İslâm'ın Değer Hareketi: Tasavvuf ve Sivil Sûfi Muhalefeti

Medine zühd hareketi ve ekolü, kim olursa olsun dünyevileşme ve hak ihlallerine itiraz edip Kur'ân'ın ilkelerini (hukukullah) muhafaza eden bir düşünce ve eylem hareketiydi. Kerbelâ-Harre-Kâbe baskını gibi kanlı olaylar, dört adil halifeden sonra yönetimi hile ile ele geçiren Emevî zâlim sultanlarının haksız uygulamalarına rıza göstermeyen sivil sûfi muhalefetin neticesiydi. Bu olaylarda torunları dahil 72 peygamber yakını, 80 sahabi, 10 binlerce Medine ve Mekkeli tabiin ile birlikte ümmetin zahidleri katledilmişti.³⁸ Bu durum sûfi harekete yeni bir boyut ekledi. Son üç halife; Ömer (ö. 644), Osman (ö. 654), Ali (ö. 661) efendilerimizin şehadetleri akabinde gelişen olaylar, İslâm toplumunun iç bünyesinde meydana gelen bir aldatma (hud'a) ve yozlaşmanın göstergesiydi. Hud'a, mekr ve keyd kelimeleriyle yapılan "hülle" gibi uygulamalar, meşrû vasıtalarla varılmak istenen gayri meşrû sonuçlardır.³⁹ Sûfi hareketi, İslâm tarihinde sanal ile gerçeğin, tezat teşkil ettiği bu durumlarda, formel fikhın nikâbını kaldırıp hakikate dikkat çekmekte ve sivil bir muhalefet geliştirmektedir.

Önceki ümmetlerde de benzer durumlar vardı. Süleyman (as) sonrası Kudüs mabedi, dönemin dünyevileşen din bilginlerinin geçim kaynağına dönüşmüş, Yahya peygamberin dilinden "ikiyüzlü engerek soyu"⁴⁰ bunlar için denmiş ve bunlar "لَعْنُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَيَّ لِسَانٍ" Davud ve İsa'nın (as) dili ile lanetlenmişlerdi. "كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ" "لَيْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ"⁴¹ Çünkü onlar birbirlerini, işledikleri suçlara karşı uyarıp kitaba uymamış,

³⁰ Osman Türer, "Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı", *Osmanlı Toplamında Tasavvuf ve Sufiler Kaynaklar-Doktrin-Ayin ve Erkan-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizm*, haz. A.Yaşar Ocak, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 289-291.

³¹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: 1, İstila Devrinde Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S. II (1942), (İstanbul: VGM Yayını, 1974), 282.

³² Mustafa Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, 163.

³³ Abdülbâkî Gölpınarlı, "İslâm Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İÜ İktisat Fak. Mecmuası* (İÜİFM), S. I-IV (1949), 80.

³⁴ Sâmîha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, (İstanbul: 1977), 1/108.

³⁵ Esad Coşan, *Hacı Bektaş-ı Velî-Makâlât*, (Ankara: Seha Neşriyat, ts), 29.

³⁶ Kadir Özköse, "Osmanlı Devletinin Kuruluş Sürecinde Tasavvufun Etki Sahası", *Somuncu Bana Dergisi*, S:201, 32.

³⁷ Mahmut Erol Kılıç, *Sufi ve Şiir-Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Politikası*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 36-37.

³⁸ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Harre Savaşı", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayını, 1997), 16/245-247.

³⁹ Saffet Köse, "Hile", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1998), 18/171.

⁴⁰ *Kitab-ı Mukaddes*; Matta, Yahya'nın Bildirisi, 3/7.

⁴¹ Maide, 5/78-79.

aksine kitabı kendilerine uydurmuşlardı. Tevratı bâtinî adı altında arzularına göre yorumlayan Ferisiler ile onu salt zâhirinden ibaret gören Sadukîler; Musevî şeriatına uymak yerine, Roma lejyoneri Herot (ö. 44)'un güç ve sermaye kitabına uydular. Zühd hareketinin kökleri eski peygamberlerin kıssalarında aranırsa, Yahya ve İsa (as)'ın, ilkelerden sapmalara karşı muhalefeti de menşe alınabilir. Nitekim Hz. İsa, mabedin iç alanını ticari amaçlar için işgal eden ve karşılığında tüccarlardan rüşvet alan yorumcuları kınamıştır. Dinin sırtından geçinen ahbar ile Herot'un çıkarları kesişiyordu. İkisi de İsa Mesih'i ortadan kaldırmak için yardımlaştilar ve kitabına uydurup onu çarmıha germek istediler. Cumartesi (Sebt/Şabat) günü avlanmak yasak olduğu halde Yahudi bilginleri bu yasağı hileyle delip kitabına uydurdular. Cumartesi günü balıkları kısıtıyor, ama çıkarmıyorlardı. Ertesi günü çıkarıp satıyorlardı. Yine hayvansal iç yağı onlara haramdı, onu da eritip sıvı yağa dönüştürüyor öylece tüketiyorlardı. Şeklen Tevrat'a uyuyor, ama hakikatte haram işliyorlardı.⁴² Bu sapmanın sebebi bilgisizlik değildi. Allah'ın yasalarını biliyorlardı ama uygulamıyorlardı.⁴³ Fakihler onları alkoymalıydı. Onlar da kitabına uydurdular. Yaptıkları şey hukuksuz ve kanunsuzdu.⁴⁴ Çıkarlarına uymayan yasaları reddedip peygamberleri öldürdüler.⁴⁵ İslâm Peygamberi ve dört halifesinden sonra Yezid'in hile ve zorbalıkla halife yapılmasına itiraz eden zâhidler de aynı durumla karşılaştılar. Şerî ilkeleri esnetip hukuksuzluğu benimseyenler, zühd hareketinin öncülerine karşı; idam, sürgün, işkence, tazib ve hapis yöntemlerini kullandılar. Zühd ve sûf hareketi, bir ilke hareketi olarak insanı, değerleriyle buluşturmakta, önce kalbe arız olan kirlenmeyi gidermektedir. Değerlere (Kur'ân ve Sünnet) dayalı bir bilimsel düşünce, vakıa ile örtüşen bir gerçekçi yaklaşım ve ahlâki bir tutum ortaya koymaktadır.

6. Sûfî Muhalefetin Sonuçları: Sürgün, İşkence, İdamlar

Medine zühd hareketinin öncüsü Hz. Hüseyin (ö. 680), Mekke zühd muhalefetinin öncüsü İbn Zübeyir (ö. 692) ve Medine halkının Yezid'e biat etmeyi reddeden ilkeli muhalif tutumu, Kerbelâ, Hârre ve Kâbe katliamları ile sonuçlanmıştır. Bundan böyle zühd ve tasavvuf, İslâm tarihinde sivil muhalefetin simgesi haline gelmiştir. Kûfe'deki Bekkâûn ve Tevvâbûn zümreleri ise, hukukullahı çağırın zâhid sûfilerin uğradığı ihlallere "pişmanlık duygusuyla ağlayanlar" olarak tarihe geçmiştir. Şimdi İslâm tarihinde sivil sûfî muhalefetin önderlerine reva görülen baskılardan birkaçını ele alarak tasavvufun teo-politik arka planını görmeye çalışacağız.

6.1. Ebûzer-i Ğifârî (ö. 653)

Yenbu' liman şehri yakınlarında Ğifâr kabilesinden Cundüb b. Cudâne nâm-ı diger Ebûzer, Kabilesinin; önder, sözü dinlenen ve cesur fertlerindedir.⁴⁶ Ebûzer, Hz. Peygamber (s) ile tanışmak için Mekke'ye gelmiş ve Müslüman olmuştur. Kimsenin cesaret edip Müslümanlığını açıklayamadığı bir gizlilik ortamında Ebûzer, Kâbe'de tevhibi haykırmış ve Müslüman olduğunu ilan etmiştir. Hz. Peygamber onu korumak için Mekke'de ölümüne neden olacak fetâ eylemleri sebebiyle kabilesini tebliğ ile görevlendirmiştir.⁴⁷ Hicretten sonra Ebûzer Medine'de Hz. Peygamber'in en yakınında Suffe'de kalmıştır. Ebûzer, (r) Peygamber'e (s) duyduğu sevgiden dolayı hiçbir davete icabet etmiyor, daima Allah Resûlü ile olmak

⁴² Âl-i İmrân, 3/61.

⁴³ Bakara, 2/89.

⁴⁴ Maide, 5/63.

⁴⁵ Maide, 5/70.

⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut: 2014, 4/219.; Buhari, *Tarihu'l Kebir*, Diyarbakır: 1962, 2/221; İbn Abdilberr, *el-İstıab fi Ma'rifeti'l-Ashab*, (Kahire: 1652), 4/; Zehebi, *Tarih*, (Beyrut: 1987), 405; İbnu'l Esir, "*Usdu'l-Gabe fi Temyizi's- Sahabe*", (Kahire: 1970), 6/99; Zirikli Hayrettin, "*el-A'lam Kamusu Teracim*", 2, (Beyrut: 1969), 136.

⁴⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1993), 1/94.

istiyordu.⁴⁸ Rasulullah'ın vefatından sonra fetih cihadlarında bulunmuş,⁴⁹ Kıbrıs'ın fethine katılmıştı. Şam'da bulunduğu sırada dünyevileşme temayüllerine ilk tepki gösteren sahabeydi. Muaviye'nin beytümali israf edip kendine bir saray yaptırarak israf sofraları kurmasını ve ipekli elbiseler giymesini şiddetle eleştirmişti: "*Muaviye! Bu saray kendi malından mı, Allah'ın malından mı? Kendi paransa, bu bir israftır. Allah'ın parasıysa bu bir ihanettir*" diyordu.⁵⁰

Hız. Ebûzer'in konuşmalarından etkilenen halkın tepkisi artınca, Habib b. Mesleme Muaviye b. Ebi Süfyan'ı uyarılmış, Muaviye de Hız. Osman'a durumu bildirerek Ebûzer'i Medine'ye göndermiştir. Medine'ye gelen Ebûzer, Şam valisini israf ve ihanetten sakındırdığını söylemiş, Hız. Osman ise Ebûzer'i: "*Halkı iktisatlı olmaya davet edebiliriz ama onları zühd ve takvaya zorlayamayız*" diyerek eleştirilerini hafifletmesini istemiştir.⁵¹ Ebûzer eleştirilerini hafifletmek yerine daha da sertleştirince Rebeze'ye sürgün edilmiştir.⁵² Emevî valilerinin uygulamalarından rahatsız olan Kûfeliler Rebeze'ye gelip Hız Osman'a karşı isyan etmesi için kendisini destekleyeceklerini söylemişlerse de Ebûzer sivil muhalefete devam edeceğini bildirip onları geri çevirmiştir.⁵³ Sonuç olarak Hız. Ebûzer suffe özel birliklerinden olup zühd muhalefetini açıkça dile getiren ve Medine zühd hareketinin öncü ismi olarak sürgün edilen ilk sahabidir.

6.2. Hız. Hüseyin b. Ali (ö. 680)

Medine zühd hareketinin fetâ ehli önderlerinden biri belki de Resûl-i Ekrem'in (s) torunu Hız. Hüseyindir. Hilafetin lağvedilip saltanata geçiş aşamasında Yezid'e (ö. 683) biâtı reddedip Medine zühd muhalefetini sürdüren en önemli isimdi. Camilerde Emevî valilerinin Hız. Ali'ye hakaret etmesine karşı çıkan Hucre b. Adiyy'in (ö. 671) şehid edilmesinden sonra, zühd hareketinin Emevî aşiretine tutumu değişmiştir. Oğlu Yezid'i anlaşılmaya aykırı olarak veliaht tayin etmesinden sonra Muaviye'ye karşı tavrını değiştiren Hız. Hüseyin, hilafetin babadan oğula saltanatla değil, ümmetin ortak aklıyla ehil olana geçmesini savunmuştur. Hız. Hüseyin'in Kerbelâ'da siyasî amaçlar uğruna şehid edilmesi, müslüman kamuoyunun vicdanında derin yaralar açmıştır.⁵⁴

Medine'de vali Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyan tarafından biata zorlanan Hız. Hüseyin, buradan bir gece vakti Mekke'ye geçmiş, orada da Mekke valisi Amr b. Said el-Âs'ın baskısı sonucu Horasan'a doğru yola koyulmuştur. Kûfelilerin, 20 bin civarı mektup ve çağrılarını araştırması için gönderdiği Müslim b. Akil'in şehid olduğu haberi üzerine Kûfe'ye uğramadan yola devam etmek isterken Kerbelâ mevkiinde Yezid'in Ömer b. Sa'd komutasındaki 3.000 kişilik ordusu tarafından durdurulmuştur. Burada 10 Muharrem 680 tarihinde, peygamber torunlarına ve İslâm'ın mukaddes değerlerine yönelik bir büyük cürüm ve soykırım işlenmiştir. Bu facia, zühd hareketi ve antiseküler sûfi tezlerinin haklılığını ispat etmiştir. Başta Ebu Berze el-Eslemî (ö. 685) olmak üzere birçok sahabe; Mekke, Medine ve Şam'ı terkedip Basra üzerinden Horasan'a intikal etmişlerdir. Yine Hız. Ali'nin gözde öğrencilerinden Ebû Esved ed-Düelî (ö. 688) ve Hasan-ı Basrî (ö. 728) Basra'ya yerleşip, ilim ve zühd hayatı yaşayarak, ömür boyu Emevîlere biat etmemiş ve facianın müsebbiplerini lanetlemişlerdir. Sonuç olarak, Hız. Hüseyin başta olmak üzere, Medine-Mekke halkının; zühd hareketi tarihinde, âbid/zâhidlere karşı, tehcir ve maktellerin en büyüğüne maruz kaldığını söylemek mümkündür.

⁴⁸ İbnü'l Cevzi, *Telbisü İblis*, (Beyrut: 1983), 185.

⁴⁹ Makdisi, Ahmed b. Sehl el-Belhi, *Kitabu'l Bed' ve't-Tarih*, Tah. C. Hurat, (Paris: 1916) 5/94.

⁵⁰ Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, (Beyrut: 1978), 159.

⁵¹ Taberi, *Tarihul Ümem ve'l-Muluk*, 5/66; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, (İstanbul: Ocak Yayınları, 2016), 3/114.

⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmilü fi't-Tarih*, 3/115.

⁵³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 227.

⁵⁴ Ethem Rûhî Fiğlalı-İlyas Üzümlü, "Hüseyin", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayını, 1998), 18/521-52.

6.3. Hasan-ı Basrî (ö. 728)

Medine’de doğan Hasan b. Yesâr el-Ensârî, Seyyidü’l-Fityân olarak tanınır. Ümmü Seleme’nin civarında Kur’ân’ı ezberleyip iyi bir İslâmî eğitim alır. Bazı silsilelerde Hz. Ali’den hemen sonra gelir. Hz. Ali’nin has öğrencilerindedir. Ali taraftarı olarak onun yanında savaşan, Horasan’ın fethine katılan fetâ ehliindedir. Kerbelâ hadisesinin üzüntüsünden Basra’ya çekilip, hayatının geri kalan kısmını bir yandan Allah korkusuyla olan bitenlere ağlayarak, diğer yandan öğrenci yetiştirip Yezid/Emevî zulmünü telin ederek geçirmiş ve Basra’da vefat etmiştir. Zalim Haccâc’ı da ağır bir dille eleştirerek Said b. Cübeyr’in şehid edilmesini lanetlemiş ve 14 yıl Haccâc’ın ölüm listesinde yer aldığı için, o zalimin ölümüne kadar ilmî-irşâdî çalışmalarını gizli yürütmek zorunda kalmıştır. *Kader Risalesi, ez-Zühed, Şürûtu’l-İmâme, Mekke ve et-Tefsir*’i en önemli eserleridir.⁵⁵ Emevî zulmünü telin eden, sert açıklamalarıyla, valilerin tehdit ve takibine uğrayan Hasan-ı Basrî, bütün mezheplerin kendisinden neşet ettiği Basra düşünce ekolünün kurucusu, zühed ve tasavvuf sistematığının oluşmasında öncü role sahip bir tabîdir.

6.4. Zünnûn-i Mısırî (ö. 859)

Ebü’l-Feyz Sevbân b. İbrahim Zünnûn, zulme ve gadre uğramış ilk dönem sufi önderlerindedir. Mısır’da tasavvuf ve irfan toplantıları düzenleyen Zünnûn, iki grubun eleştirisiyle karşılaşır. Mısır’lı Mâlîki fakihleri onu, daha önce duyulmamış konuları anlatmakla suçlar; Mutezile mensupları ise, “Kur’an mahlûk değildir” dediği için eleştirirler. Bu eleştiriler yüzünden 843 Mısır’ı terk etmek zorunda kalır. Tekrar Mısır’a döndüğünde bu kez dönemin idarecilerine şikayet edilir ve 858’de tutuklanır. Abbasi Halifesi Mütevekkil’in Sâmerâ sarayında sorguya çekilir. Bilahare Mısır’a dönmesine izin verilen Zünnûn, 859’da Cize’de vefat eder.⁵⁶

6.5. Ebû Said el-Harrâz (ö. 890)

Erken dönemde gadre uğramış sûfî önderlerden biri de Ebu Said Ahmed b. İsa el-Harrâz’dır. Harrâz insanın bireysel değişiminin yasalarından biri olan fenâ-bekâ nazariyesinin kurucusudur. Bağdatta Seriyi-i Sakati, Bişr-i Hafî ve Muhammed b. Mansur et-Tusi’ye öğrencilik yapmış, Zünnûn-i Mısırî, Cüneyd-i Bağdâdî gibi ünlü isimlerle görüşmüştür. *Kitabü’s-Sir*’daki görüşlerinden dolayı Bağdat’ta eleştirilerin hedefi olunca Buhara’ya oradan da Mekke’ye hicret eder. Mısır’da yine bazı sözleri gerekçe gösterilerek oradan da sürgün edilir⁵⁷ ve Basra’da vefat eder.

Sülemî’nin, sûfîlerin önderi ve en çok saygı göreni, şeklinde tanıttığı⁵⁸ Harrâz, tasavvuf hareketinin bütün meseleleri hakkında sağlam bilgi ve tecrübelerle sahiptir. Fenâ-bekâ hakkında ilk konuşan odur. Harrâz’a intisab edip onun yolundan giden ve Harrâziyân diye anılan bir topluluğun varlığından söz edilmektedir.⁵⁹ Harrâz’a göre “fenâ”, insanın her türlü hizmeti yapması, ama bunu görmemesi, “beka” ise ilahi tecellilerle bâki olmasıdır. Bu makamda, insan Allah’a o kadar yaklaşır ki kendini unuttur.⁶⁰ Harrâz, tevhid bahsinde Cüneyd-i Bağdâdî’ye, Allah-kul ilişkisinde ise Mansur’a tesir etmiştir. Ebu Said el-Harrâz’ın “Allah’ı zıtları bir araya getirerek tanıdım” sözüne İbnül Arabî’nin getirdiği yorum ise eleştirilere yol açmıştır.⁶¹

⁵⁵ Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 1997), 16/291-293.

⁵⁶ Necdet Tosun, “Zünnûn el-Mısırî” *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 2013), 44/575.

⁵⁷ Herevi, *Tabakât*, s.159.

⁵⁸ Sülemi, *Tabakât*, s.228.

⁵⁹ Hücviri, *Keşfü’l mahcub*, s.363.

⁶⁰ TDV, Mehmet Demirci, yıl: 1994, cilt: 10, sayfa: 222.

⁶¹ Şeyh-i Mekki, el, *Canibül-garbi fi halli müşkilâti’s-şeyh Muhyiddin İbn Arabî*, Tahran, 1364, s.46, 159-162.

6.6. Hallâc-ı Mansûr (ö. 922)

Sûf hareketi tarihinde, Kerbelâ'dan sonra siyasi katillerin en vahşice olanı, Hüseyin b. Ali ile aynı adı ve kaderi paylaşan Hüseyin b. Mansur-i Beyzâvî el-Hallâc'a uygulanmıştır. Ebû Eyyûb el-Ensari'nin neslinden Beyzâ'lı Hallâc, gönül sırlarını altüst ettiğinden, Hâllac-ı Esrâr diye anılmıştır.⁶²

Hallâc Tüster'den; Horasan, Maverâünnehir, Sicistan ve Kirman bölgelerine kadar halka konuşmalar yapar, onlar için eserler yazar. Ahvaz'a geçip ailesiyle buraya yerleşir. Ahvaz'da halkın ve aydınların teveccühüne mazhar olur. Bir süre Bağdat'ta kalıp, küfür ve şirk beldelerini Allah'ın dinine davet etmek için Hindistan'a gider.⁶³ Hallâc'a yönelik ithamların en yaygını, *enelhak* sözüdür. Bununla hulûl ve ittihadı çağrıştırdığı, ilahlık iddiasında bulunduğu söylenir. Oysa onu beğenenler, "O söylemiş olsa bile, bu söz cezbe halinde söylenmiştir" derler. Maksudını aşan söz (şathiye) olarak yorumlarlar: "*Eğer Allah'ı tanımiyorsanız eserini tanıyınız, o eser benim*"⁶⁴ şeklindeki sözleri onun fena, sekr hali ile açıklanmıştır. Buna göre enelhak, ben Hakkım, ben haklıyım demektir. "*Allah ben Hakk'ım diyor*" demek istemiştir.⁶⁵ Gazali, bu sözü yorumlarken "*Şurup dolu bardak örneğini verir. Bardakla meşrubatın rengi birbirine karışır, artık bardak yok, meşrubat vardır. Kalbinde Allah'ın tecellisini gören kimse kendi kalbini görmez, Hakk'ı görür ve "enelhak" der. Bundan maksat, kendi varlığını yok saymak, yalnız Hakk'ı görmektir*" der.⁶⁶ Fahr-ı Razi de Hallac'ı savunur.⁶⁷ Hallâc aşkı bir elem ve azap olarak görür, idam edileceği gün vücudundan akan kanla abdest aldığı ve "*Aşk namazı için abdest ancak kanla alınır*" dediği nakledilir.⁶⁸

Karmati tehdidi altındaki Abbasi hilafeti, Zenc isyanının da etkisiyle Hallâc'ı takibe aldı. İbn Davud ez-Zahiri öncülüğünde bazı fıkıhçılar Hallâc'ı hedef alınca bir kısım öğrencileri tutuklandı. Kendisi Ahvaz'a kaçırıldı. Sus'ta Danyal peygamberin türbesi civarında saklandı. 913'te yakalandı ve idamla yargılandı. Kadı İbn Süreyc, Hallâc'ın sözlerinin fihhi açıdan değerlendirilmesini yanlış bularak idama karşı çıktı. Nasr el Kuşuri ile Halife Muktedir Billah'ın Türk asıllı annesi Şağab'ın araya girmesiyle Vezir Ali el-Kunnai, onun hapsedilmesini yeterli gördü. Sekiz yıl göz hapsinde yaşadı. Ancak vezir Hamid b. Abbas tarafından idam isteğiyle tekrar mahkemeye çıkarıldı. Delillerin yetersiz olduğunu söyleyen hakimler, idam için hüküm vermekten kaçındılar. Bir oldu bittiyle karşı karşıya kalan Maliki kadısı Muhammed b. Yusuf el-Ezdi, Hallâc'ın idamına hükmetti. Hanefi kadısı İbn Bühlul'un muhalefetine rağmen bu hüküm diğer kadılara ve şahitlere imzalatıldı. Hallac, 922'de önce kırbaçlandı; burnu, kolları ve ayakları kesildikten sonra idam edildi. Baş kesilerek Dicle üzerindeki köprüye dikildi; gövdesi yakılıp külleri nehrin sularına savruldu.⁶⁹ Kesik başı iki gün köprüde dikili bırakılıp Horasan'da dolaştırıldı.⁷⁰

Hallâc, Karmatiler'le mektuplaştığından, idamın asıl sebebinin fikrî değil, siyasi olduğu anlaşılmaktadır. Kadı İbn Süreyc'in, cezbe halinde söylenen ilham türü sözlerin, fikhen suç olmadığını savunarak idama karşı çıkması, fakihlerin baskı altında karar aldıklarının göstergesidir. O nedenle Hallâc'ın idamı şer'î değil, siyasidir. Zira sahip olduğu şöhret, rütbeli subaylar arasında taraftar bulup Zenc isyanına sıcak bakması, iktidarı telaşlandırmıştır.

6.7. Ebû Bekir Şibî (ö. 946)

⁶² L. Massignon, *Ahbarü'l-Hallâc*, (Paris:1957), 49.

⁶³ Ali el-Hatib, *İttihacahatül-Edebiş Sufi Beyne'l-Hallac ve İbnül Arabi*, (Kahire: 1404), 120.

⁶⁴ Hallac-ı Mansur, *Dîvân*, (Paris: 1955), 279.

⁶⁵ Uludağ, Süleyman, "Hallâc-ı Mansur", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1997), 15/379.

⁶⁶ İmam Gazali, *İhyâ-u Ulumi'd-din*, 2/288; 4, 241, 299; *Mişkatül-Envar*, 140.

⁶⁷ Fahrreddin er-Razi, *Levamiu'l Beyyinat*, 290.

⁶⁸ Feridüddin-i Attar, *Tezkiret'ul Evliya*, 593.

⁶⁹ Ali el-Hatib, *İttihacahatül-Edebiş Sufi Beyne'l-Hallac ve İbnül Arabi*, 8/127.

⁷⁰ Ali el-Hatib, *İttihacahatül-Edebiş Sufi Beyne'l-Hallac ve İbnül Arabi*, 8/141.

Hallâc'ın öğrencilerinden biri olan ve idamdan kıl payı kurtulan Sâmerralı Türk âlimi,⁷¹ aynı zamanda Rey şehri Demâvend vâlilerinden Ebu Bekir eş-Şibli, tasavvufun kavram ve kuramlarına ilişkin düşünce üretmiş teorisyen müelliflerdendir. Tasavvufun bir bilim olarak sistemleşmesinde katkıları olmuştur. Abbasiler döneminde zengin bürokratik görevleri bırakıp Hallâc'ın öğrencileri arasına girince, Ebubekir Şibli'nin delirdiği düşünülmüş, haddi aşan sözlerinden dolayı Vezir Ali b. İsa tarafından tımarhaneye kapatılmıştır.⁷² Serrac, el-Lüma'nın bir bölümünü⁷³ onun şathiyelerine ayırmış, şathiyelerinden bir kısmını sıralayarak bunları diğer sufilerin ve kendisinin yorumlarıyla açıklamaya çalışmıştır. Hallâc-ı Mansur'un öğrencisi ve en yakın arkadaşlarından olan Şibli, ilahi sırları halka açmaması hususunda kendisini defalarca uyardığını söyler. Özellikle idamı sırasında Hallâc'ın yanından hiç ayrılmamış, arkadaşına en zor anlarında destek olmaya çalışmıştır. Şibli'nin "Ben ve Hallâc aynı şey idik; beni divaneliğim kurtardı" sözü Hallâc ile aynı fikirleri paylaştığını göstermektedir.⁷⁴

Hallâc'ın ve 400 öğrencisinin idamla yargılandığı mahkemede Şiblî de yargılanmış, idam kararı çıkınca Şiblî mahkeme salonunda üstünü başını yırtmaya başlamış, mahkeme heyeti aklını kaybettiği gerekçesiyle cezai ehliyetinin düştüğüne karar vermiş ve Şiblî idamdan son anda kurtulmuştur. Şiblî'nin tasavvufi şiirlerinden oluşan divanı, kendisinden sonraki şair ve alimlere kılavuz olmuş, 1967'de Bağdat'ta neşredilmiştir.

6.8. Bedreddin Simâvî (ö. 1420)

Şeyh Bedreddin de, (ö. 1420) son dönem kimi Marksist yazarların kendilerine devrimci kökler bulmak gâyesiyle sahiplenmeye çalıştığı tartışmalı bir mutasavvıftır.⁷⁵ Siyasi sebeplerle idam edilen bu sûfî şeyh, Edirne yakınlarında, Simavna'da doğan Bedreddindir. Babası Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'un torunu Abdülaziz'in oğlu İsrail, annesi ise Rum asıllı muhtedi Melek Hatun'dur. İyi bir eğitim alan Bedreddin Bursa ve Konya'da yüksek tahsilini sürdürür. Şeyh Bedreddin, 1381'de Şam'a gider ve salgından dolayı oradan Kudüs'e geçip Mescid-i Aksa'da İbnü'l-Askalâni'den hadis dersleri alır. İki arkadaş, Kahire'de Mübarek Şah'ın gözde öğrencisi olur ve Seyyid Şerif'le birlikte ondan mantık-felsefe tahsil eder.⁷⁶

Daha önce tasavvufa karşı olan Bedreddin Mısır'da evlendikten sonra Ahlatlı Şeyh Hüseyin'e intisap eder. Bu ani değişim hastalanıp yemeden-içmeden kesilmesine neden olur. Şeyhinin tavsiyesi ile seyahate çıkar ve 1403'te gittiği Tebriz'de Timur'un otağında İranlı âlimlerle yaptığı tartışmalardaki başarısıyla ünlenir.⁷⁷ Tekrar Kahire'ye dönen Bedreddin şeyhinin vefatı üzerine postnişin olur. Bir müddet sonra Filistin, Şam, Halep, Konya üzerinden Tire'ye geçerek orada Börklüce Mustafa ile tanışır ve Sakız adası Hristiyan beyinin ihtidasına vesile olur.⁷⁸ İzmir üzerinden geldiği Kütahya'da ise Torlak Kemal ile tanışır ve Edirne'ye ailesine dönerek, münzevi bir hayat sürer. 1411'de kazaskerliğe tayin edilen Şeyh Bedreddin, 1413'te ailesiyle birlikte İznik'e sürülür, 1000 akçe maaş bağlansa da göz hapsini kabullenemez. Sûfî eko-politik örgütlenmeyle üretim ve teşkilat faaliyetlerine girişerek etrafına büyük bir taraftar kitlesi toplar. Aydın civarında Börklüce Mustafa, Kütahya civarında Torlak Kemâl'i görevlendirir. 1416'da göz hapsinde olduğu İznik'ten kaçmayı başarır, Kastamonu'ya giderek

⁷¹ Hatib, Târihu Bağdâd, 14/389.

⁷² Serrac, Kitâbul Luma, 396-407; Gramlich, Schlaglichter, 535-548.

⁷³ Lüma, 478-491.

⁷⁴ Dilaver Güner, "Şiblî, Ebû Bekir", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2010), 39/125-126.

⁷⁵ Mevhibe Altunkaya, *Zübdetü'l-İrfân fî Tedkiki'l-İtkân'da Hamîd-i Vâni el-Malatî'nin Tasavvuf Anlayışı*, (Ankara: Ankara Üniv. SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021), 213.

⁷⁶ Bilal Dindar, Bilal, "Bedreddin Simavî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1992), 5/332.

⁷⁷ Bilal Dindar, *İslâm Ansiklopedisi*, 5/332.

⁷⁸ Ahmed, Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, (Beyrut: 2002), 2/287.

İsfendiyar Bey'e sığınır.⁷⁹ Ancak burada umduğunu bulamayınca Sinop Liman'ından Rumeli'ye geçer. Bu hareketlilikten kuşkulanan Çelebi Mehmed büyük bir kuvvet göndererek Şeyh Bedreddin'i ele geçirir, Serez'de 1420'de idam edilip oraya defnedilir.⁸⁰ *Zübdetü'l-İrfân* müellifi, konuya müstakil bir başlıkla yer ayırmış, onun maddeciliğe yakın bir yerde durduğunu belirtmiştir. "Zevceler müstesnâ senin hânen, benim hânemdir, emvâl ve evlâttan herkes istifade eder. Senin bugün harçlığın yoksa bende vardır, beraber yeriz. Zengin fakire emvalini elbette vermelidir" şeklindeki düşüncelerini, Bolşevizmin tarihteki ilk örneği olarak görür ve bu düşüncenin Şeyh Bedreddin tarafından icad edildiğini belirtir.⁸¹ Şeyh Bedreddin'in başlangıçtaki sivil sûfî muhâlefeti ve dayanışmacı, eşitlikçi görüşleri dönemin karmaşık siyasi atmosferinde tehdit olarak algılanınca bu söylemler siyasal bir içerik kesbetmiş, ondan 450 yıl sonra Karl Marx ve Friedrich Engels'in komünist manifestosuna ilham kaynağı olmuş, Şeyhin bazı görüşleri bazı farklılıklarla komünist manifestolarda neşredilmiştir.⁸²

6.9. İsmâil Ma'sûkî (ö. 1529)

Bayrami-Melâmi kutbu Pir Ali Aksarâyi'nin oğlu olan İsmâil Ma'sûkî Tarikat mensupları arasında Ma'sûki, Çelebi Şeyh, Oğlan Şeyh diye tanınır. Genç yaşta İstanbul'da irşada başlayan, vaazları ilgiyle dinlenen Şeyh Ma'sûkî, şathiyyat sözleriyle dikkat çeker. Bazıları ona olan ilgiden rahatsız olur ve iftirada bulunarak katlini isterler. Neticede İsmâil Ma'sûki, 1529'da Şeyhülislam Kemalpaşazâde'nin fetvasıyla idam edilir.⁸³ İdam edildiğinde 19-20 yaşlarındadır.⁸⁴ Şeyhin idamının gerekçesi arşivlerde yoktur. Bu durumda idamın, bir bürokratik oligarşi cinayeti olması kuvvetle muhtemeldir. Vaaz kürsüsünde şathiyyat söylediği için suçlandığı kaydedilir.⁸⁵ İrşad izni olmadığı halde kendi başına bir yol icat ettiği için öldürüldüğü de söylenmektedir.⁸⁶ "Allahım! Allahım!" diye zikrettirdiği için idam edildiği de aktarılmaktadır.⁸⁷ İdamla ilgili mahkeme sicili, Evkâf Humâyun müfettişliği mahkemesine ait 412 numaralı defterin 35. sayfasındadır.⁸⁸ İnsanın kadim olduğu, Hz. Musa için küstah, şaraba cezbe-i ilahi dediği; yeme içme, uyuma hepsinin ibadet olduğu; "*Kabir azabı yoktur*" dediği iddia edilir. Bu iddialara Ma'sûki'nin ne cevap verdiği ise bilinmemektedir.

6.10. Muhyiddin Karamanî (ö. 1550)

Mahkeme sicil zaptında adı Mehmed b. Hızır şeklinde kaydedilen Karamanlı şeyhin hayatına dair ayrıntılar bilinmemektedir. Muhyiddin Karamani, Mısır Valisi Çoban Mustafa Paşa'nın dikkatini çekmiş, Gebze'de yaptırdığı Çoban Mustafa Paşa Külliyesi hankâhına, Muhyiddin Karamani'yi şeyh olarak görevlendirmesini istemiştir. Gülşeni, Karamani'nin seyrü sülûkünü tamamlaması gerektiğini ve bu haliyle görevlendirilirse Hallac-ı Mansur gibi idam edilebileceğini söylemiş, Mustafa Paşa ise onu koruyacağına söz vermiştir.⁸⁹ Ancak korkulan olmuş Muhyiddin Karamani, Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin fetvasıyla 1550'de idam

⁷⁹ Fatih İbiş, "İlim Yolunda Taşköprüzade", (İstanbul: Erdem Yayınları, 2018), 51.

⁸⁰ Bilal Dindar, "Bedreddin Simâvî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1992), 5/331-334.

⁸¹ Hamîd-i Vâni el-Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, (Malatya: Yazma nüsha, 1918), 1/174.

⁸² Karl Marks-Friedrich Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, web.archive.org/web/20090705091420/http://www.okul.gencliginseesi.net/marks/manifesto.htm

⁸³ Atâi, Nevizâde, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmilîti's-Şaka'ik*, yay. haz. Suat Donuk, 2017, 1/88.

⁸⁴ Sarı Abdullah Efendi, *Semeretü'l-fuâd*, İstanbul: 1288, 248; La'lizâde Abdülbaki, *Sergüzeşt*, İstanbul: 27.

⁸⁵ Sarı Abdullah Efendi, *Semeretü'l-fuâd*, 248; La'lizâde Abdülbaki, *Sergüzeşt*, 27, 39, 40.

⁸⁶ Abdurrahman el-Askeri, *Mir'atü'l-İşk*, İsmail Erünsal özel kütüphanesi, 44.

⁸⁷ Abdülbaki Gölpınarlı; "*Melamilik ve Melamiler*", (İstanbul: 1931), 45, 48.

⁸⁸ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, (Ankara: Barış Kitap, 1999), 2/64; Ahmet Yaşar Ocak, "*Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*", Tarih Vakfı Yurt Yay, Yıl: 2013, 354.

⁸⁹ Muhyi-i Gülşeni, "Menâkıb-ı İbrahim-i Gülşeni", (İstanbul: 2014), 379,381.

edilmiştir.⁹⁰ Ebûssuûd Karamani'nin şeriat hükümlerini inkâr ederek zındık olduğu için idam edildiğini belirtir.⁹¹ Muhyiddin Karamani, Gebze'deki hankahın şeyhi iken, (1525) Ebussuûd'un buraya müderris tayin edildiği ve Karamani'ye beslediği öfkeden dolayı hakkında kötü sözler söylendiği ileri sürülmüştür.⁹² Muhyiddin Karamani'nin idamından sonra onun haksız yere öldürüldüğüne inananların sayısının giderek arttığı Ebussuûd Efendi'nin fetvalarından anlaşılmıştır.⁹³

6.11. Hamza Bâli (ö. 1572)

Bayrami-Melami tarikat hareketi mensubu Hamza Bosnalıdır. Bosna'dan İstanbul'a ne zaman gittiği ve müşidi Hüsameddin Ankaravi'ye ne zaman intisap ettiği bilinmemektedir.⁹⁴ Hüsameddin Ankaravi'nin ölümünden sonra, (1557) hilafet makamına geçen Hamza Bâli, İstanbul'dan Bosna'ya gidip faaliyetini orada sürdürür ve kısa zamanda binlerce öğrenci edinir. Meyhanelere gidip insanları hakka davet ettiği, sözlerini işitenlerin cezbeyle gelip tövbe ederek müntesipleri arasına katıldıkları nakledilir. Bosna meşâyihî arasında onu çekemeyenler onu kadiya şikayet ederler. İstanbul'dan Bosna'ya teftiş için gönderilen mübaşire, Hamza Bâli hakkında anlatılanların doğru olması halinde İstanbul'a getirilmesi emredilir. Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'den fetva istenir. *Oğlan Şeyh İsmail Ma'şûki tarikatındandır. İbn Kemal fetvası ile öldürülen İsmail'in katli ilhâda bina olunmuştu, Şeyh Hamza da o tarihte zındık ise katli meşrudur*" sözleriyle katline fetva verir. Bu fetva ile Süleymaniye'de idam edilir.⁹⁵ La'lizâde ve Müstakimzâde de olayın 969 (1561-62) yılında cereyan ettiğini kaydetmişler, olayla ilgili bilgi veren Mehmet Ali Ayni, Sadık Vîcdani, Abdülbaki Gölpınarlı da bu tarihi doğru kabul etmişlerdir.⁹⁶

6.12. Alaeddin Ali Karabaş Velî el-Malatî (ö. 1686)

1611'de Arapkir'de doğan Alâeddin Ali Arapkir'de ve Çankırı'da iyi bir eğitim alır. İstanbul Fatih Medresesi'nde tahsilini sürdürür. Seyrû sülûkünü Mustafa Muslihuddin Efendi'nin yanında tamamlar.⁹⁷ Mustafa Muslihuddin'in vefatı üzerine (1662) 20 yıl Arap beldelerinde rihlet ettikten sonra 1670'de Üsküdar'a gelir ve Rum Mehmed Paşa Camii'nde inzivaya çekilir. Üsküdar Vâlîde-i Atik Camii Zaviyesi meşihatı ve caminin vaizliğine atanır. IV. Mehmed'in kendisine olan meylini çekemeyenlerin tertibine uğrar ve 1679'da Limni'ye sürgün edilir. Karabaş Veli'nin Niyâzi-i Mısri el-Malatî (ö. 1694) ile Limni de aynı yıllarda sürgün olması ilginçtir. Karabaş Veli dört yıl sürgünden sonra 1683'te Üsküdar'a döner. Padişahın yeniden ona yakınlık göstermesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın harekete geçmesine sebep olur. Mustafa Paşa padişahın kendisini hacca göndermek istediğini, bunun için gereken parayı da gönderdiğini bildirir. Hac dönüşü Kahire yakınlarında hastalanan Karabaş Veli, 4 Ocak 1686'da vefat eder ve oraya defnedilir.⁹⁸

6.13. Niyâzi-i Mısri el-Malatî (ö. 1694)

9 Mart 1618'de Malatya'da doğan Mehmet Niyâzi, yüksek tahsil için 5 yıla yakın bir süre Mısır'da kaldığı için şiirlerinde "Mısri" ve "Niyâzi" mahlasını kullanır ve Niyâzi-i Mısri el-

⁹⁰ Yurdaydın, Hüseyin Gazi, "Düşünce ve Bilim Tarihi", (İstanbul: 1988), 11/169,170.

⁹¹ M. Ertuğrul Düzdağ, "Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı: Feteva-yı Ebussuûd Efendi", (İstanbul: 1998), 310.

⁹² Menâkıb, 360, 378, 383.

⁹³ Düzdağ, 310, 312.

⁹⁴ Bk. Sâdık Vîcdâni, *Tomâr-ı Turuk-ı Aliyye: Melamilik*, Enderun Kitabevi, (İstanbul: 1995), 54,56.

⁹⁵ La'lizâde Abdülbâki, 34, 40.

⁹⁶ Nihat Azamat, "Hamza Bâli", *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 1997), 15/503-505.

⁹⁷ Kerim Kara, "Karabaş Veli", *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 2001), 34/369.

⁹⁸ DİA, 369-371; Kurnaz, Cemal, "Karabaş-ı Veli", *Tasavvuf*, 6, (Ankara: 2001), 35-359.

Malatî diye tanınır.⁹⁹ Gençlik yıllarında sûfilere muhalif iken, görüşü zamanla değişir, babasının tavsiye ettiği Nakşî şeyhe değil bir Halveti şeyhe öğrenci olur.¹⁰⁰ Malatya'dan Diyarbakır'a (1638), bir yıl sonra Mardin'e geçen Niyâzi, mantık ve kelâm okur. 1640'da Mısır Ezher'de yüksek tahsilini devam ettirir. 1643'de Mısır, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerini dolaşır 1646'da İstanbul'a gelir ve Kasımpaşa Uşşâki Âsitanesi'nde kalır. İstanbul'dan ayrılıp Anadolu şehirlerine seyahatinde, Ümmi Sinan'la tanışır (1647) ve 9 yıl ona öğrencilik ederek 1656'da halifelik alır. Uşak, Çal ve Kütahya'da irşad çalışmaları yapar. Kadızadeliler etkisiyle; semâ, zikir ve devranın yasaklandığı 1666'da yasağı eleştiren konuşmalar yapar. Mensupları giderek artıp caminin yetersiz kalması üzerine Abdal Çelebi tarafından Ulu Camii civarında bir dergâh inşa edilir (1669).¹⁰¹ Edirne Eski Camii'de vaazda siyasileri eleştirdiği için, Rodos'a sürgün edilir. Dokuz ay sonra ancak Bursa'ya dönebilen Niyâzi el-Malatî, geri adım atmayınca¹⁰² bu defa Limniye sürülür. (Nisan 1677)

On beş yıl sürgünden sonra tekrar Bursa'ya döner. (1692) Ertesi yıl ordunun Avusturya seferine çıkacağı sırada 200 müridiyle birlikte sefere katılmak için hazırlıklara başlar. Bursa'dan ayrılmaması için bir hatt-ı hümayun gönderilir. Fakat o, padişaha bu isteğini kabul edemeyeceğini bildirir. Silahşör Beşir Ağa ile birlikte kendisine hediye olarak bir araba ve dervişlere dağıtılmak üzere önemli bir miktarda para gönderilir. Fakat o, reddeder. Sadrazam Mustafa Paşa, Niyâzi el-Malatî'nin Edirne'ye gelmesi halinde fitne kopacağını ileri sürer. Niyâzi'nin öğrencileriyle birlikte öğle namazından önce Selimiye Camii'ne geldiğini duyan halk camiye akın eder. (30 Haziran 1693) Vezir, padişah tarafından davet edildiği yalanıyla Niyâzi el-Malatî'yi camiden çıkarıp biraz ötede zincire vurarak Limni'ye sürgüne gönderir. Saray çevresine kümelenmiş bürokratik oligarşi zulmünün en kötüsü ona ve Karabaş-ı Velî'ye revâ görülür. Otuz kadar öğrencisiyle birlikte tekrar Limni'ye sürülen Niyâzi-i Mısri el-Malatî burada, aylar süren psikolojik şiddet ve işkencelere daha fazla dayanamayıp ayağında prangalarıyla beraber şehid olur.¹⁰³ (16 Mart 1694)

6.14. Mehmed Nâsûhî (ö. 1718)

Avrupa'da oryantalizmin faaliyete başladığı 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı bürokrasisinde yer yer görülen tasavvuf ve tekke karşıtlığının gadrine uğrayan şeyhlerden biri de bir seyyid olan Nasûhî Bey'in oğlu Mehmeddir.¹⁰⁴ Mehmet Nâsûhî, gençliğinde ilimle meşgul olur ve Malatyalı Şeyh Karabaş Veli'ye öğrencilik eder. 25 yaşında Mudurnu Sun'ullah Efendi Zaviyesi'nde müderrislik ve irşad çalışmaları yapar. Şeyhi, Karabaş Veli el-Malatî'yi, Limni sürgününde 1679–1683 birkaç defa ziyaret eder. O sırada Niyâzi-i Mısri el-Malatî de Limni sürgünündedir. İkisi ile de ilgilenir, hizmetlerinden dolayı Mısri'nin kendisine dua ettiğini, duanın bereketini üzerinde her zaman hissettiğini söyler.¹⁰⁵ Eyüp Sultan Camii kürsü şeyhliğine tayin edilen Mehmed Nâsûhî, kendisine isnad edilen bazı sözlerden dolayı,¹⁰⁶ Kastamonu'ya sürgüne gönderilir. (1714) İki yıl sonra ancak İstanbul'a dönmesine izin verilir. 14 Ağustos 1718'de vefat eder ve dergâhın haziresine defnedilir.¹⁰⁷

6.15. La'lizâde Abdülbâki (ö. 1746)

⁹⁹ Mustafa Aşkar, "Niyâzi Mısri", *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 2007), 33/166.

¹⁰⁰ Niyâzi-i Mısri, *Mevaidü'l İrfân; İrfân Sofraları*, (trc. Süleyman Ateş), Ankara:1971, 47.

¹⁰¹ İsmail Belig, *Güldeste*, yıl:2016, Gece Kitaplığı,190; Şeyhi Mehmed Efendi, "Vekâyiü'l-fuzalâ", haz. R. Ekinci, Yıl: 2018, 11/93.

¹⁰² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, "Zübde-i Vekayi", Ankara, 1995, 82.

¹⁰³ Kenan Erdoğan, "Niyâzi-i Mısri Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanı", (Ankara: 1988).

¹⁰⁴ Kara, Kerim, "Mehmed Nasuhi", *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 2003), 28/500.

¹⁰⁵ Senâi, *Menâkıb-ı Hazreti Nasuhi*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, 2225.

¹⁰⁶ Şeyhi, 432.

¹⁰⁷ Hocaizâde Ahmet Hilmi, "Ziyaret-i Evliyâ", İstanbul 1325, 128; Hüseyin Vassâf, *Sefine*, 4/18.

17. yüzyıldan itibaren görülen, Avrupa menşeli müsteşrik etkisi, 18. yüzyılda daha da şiddetlenir. Bazı tekkelerin basılıp dervişlerin öldürülmesine kadar varan iç kargaşalar baş gösterir. Kadızade-Sivâsî adıyla tarihe geçen bu iç kargaşanın arkaplanında İngiliz oryantlizminin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim aynı tarihlerde Hindistan ve Hicaz'da da eş zamanlı başlayan, tasavvuf ve tarikatları tekfir eden teo-politik tartışmalar, Babür Şahlık Sarayı'nda yoğunlaşmıştır. İstanbul'da da saray odaklı faaliyetler, bir başka şeyh La'lizâde Abdülbâkî'nin sürgünde vefat etmesine neden olmuştur. Dayısı, Lâ'li Mehmed Efendi Mekke ve İstanbul kadılıklarına kadar yükselmiş, İstanbul kadısı iken Magosa'ya sürgüne gönderilmiş ve orada vefat etmiştir. (1707)¹⁰⁸

Lâ'lizâde Abdülbâkî ilimleri babasından öğrenir. Ondan *İbnül-Fârız Divanı*'nı, Davudi Kayseri'nin *Fûsûsü'l-hikem Şerhi*'ni okur. Matematik ve felsefe eğitimi alır. Yüksek tahsilini bitirip müderris olarak atanır. Babası Mekke kadısı iken tanıştıkları Nakşibendi şeyhi Murad Buhâri'ye (1708) intisap eden Lâ'lizâde, Sadrazam Şehid Ali Paşa'nın muallimi olur.¹⁰⁹ Ali Paşa ile Mora seferine katılır. (1716) Bu seferde kâhinlik yaptığı suçlamasıyla tutuklanıp Belgrad Kalesi'ne hapsedilir. Kudüs Kadılığına tayin edildiği halde azledilerek o da Limni'ye sürülür.¹¹⁰ Valide Sultan Medresesi müderrisi iken 1725'te Kudüs kadılığına gönderilir, ancak yine göreve başlamadan azledilir. Lâ'lizâde, 1740'da evinin yanına bir mektep ve bir kalenderhâne tekkesi inşa ettirir. Vefat edince kalenderhâne bahçesine defnedilir.¹¹¹ Lâ'lizâde'nin bu çalkantılı bürokrasi yaşamındaki iniş çıkışları, Osmanlı son dönemi tasavvuf karşıtı siyasi entrika ve iç çekişmelerin etkili olduğunu göstermektedir.

6.16. Şeyh Şâmil (ö. 1871)

Dağıstan'ın Gimri köyünde dünyaya gelen Şeyh Şâmil, Harakinili Said ve Nakşi şeyhi Cemâleddin Gazi-Kumukî'den iyi bir eğitim alır. Ruslara karşı Kuzey Kafkas direnişinin ikinci lideri olur. (1823)¹¹² 1832'de ağır yaralı olarak kurtulduğu çatışmadan iki yıl sonra Hamza Bey'in ardından, Avar ulemâsı tarafından direnişin imamı seçilir.¹¹³ Direniş karşısında büyük kayıplar veren Rus cephesinden Çar I. Nikola'nın görüşme isteğini reddeden Şâmil, Rus hakimiyetini asla tanımayacağını bildirir. 1839'da 30 bin kişilik orduyla Şeyh Şâmil'e karşı sefere çıkan Rus ordusuna bin kişilik savaşı ile direnen Şeyh Şâmil, üç aylık direnişin ardından binlerce Rus askerini bertaraf etmeyi başarır. Kuzey Dağıstan'da Rus kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratır. (Temmuz 1840) Ancak uzun vadede Ruslar'ın orantısız gücü karşısında meydan savaşı yapamaz ve Çeçenistan'a çekilip âni baskınlarla Rus kuvvetlerinin; üç general, 195 subay ve 3000'den fazla askerini öldürür.

Şeyh Şâmil, Mart 1853'te Sultan Abdülmecid'e yazdığı mektupta Kafkaslardaki durumu bildirir. Şâmil'in amacı, muhtemel Osmanlı-Rus savaşına karşı Ruslar'ın askerî yığınak yapmasını önlemektir. Osmanlı Devleti, Mayıs 1854'te, Şeyh Şâmil'e Dağıstan Serdâr-ı Ekrem'i unvanını verir. Paris Antlaşması, (1856) Şeyh Şâmil direnişini etkileyen en önemli gelişme olur. Ruslar büyük bir saldırı başlatarak, 70 bin kişilik bir orduyla Gunib'e ulaşırlar. Şeyh Şâmil, önce vurularak ölmeyi düşünür, fakat oğulları Gazi Muhammed ve Muhammed Şâfî ile birlikte esir olur. (6 Eylül 1859) Prens Baryatinsky'nin karargâhına götürülen Şeyh Şâmil, saygıyla karşılanır. Çar Aleksandr onunla görüşür, 1869'da Kiev'e, 1 Mayıs 1869'da ise hacc için İstanbul'a gider. Sultan Abdülaziz tarafından Dolmabahçe Sarayı'nda kabul edilir. 25 Ocak'ta İstanbul'dan ayrılır ve 1871'de Medine'de vefat ederek Cennetü'l-Bakî'e defnedilir. Şeyh Şâmil'in oğlu Gazi Muhammed, Osmanlı hizmetine girip, 1877-1878

¹⁰⁸ Nihat Azamat, "La'lizade Abdülbaki", *İA*, İstanbul: TDV Yayını, 2003), 27/90.

¹⁰⁹ Müstakimzâde, *Risale-i Melamiyye-i Şüttariyye*, nr.3357, vr.740.

¹¹⁰ Râşid, *Tarih*, (İstanbul: 1153), 2/1662a.

¹¹¹ Nihat Azamat, "La'lizâde Abdülbâkî", *İA*, 91.

¹¹² Mustafa Budak, "Şeyh Şâmil", *İslâm Ansiklopedisi*, 39/468-474 (İstanbul: TDV Yayını, 2010); Fikret İşıltan, "Şeyh Şâmil", *The Encyclopaedia of Islam*, 11/468-474.

¹¹³ Süleyman Uludağ, "Müridizm", *İslâm Ansiklopedisi*, 32/50-51 (İstanbul: TDV Yayını, 2006).

Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar'a karşı savaşmıştır. Şeyh Şâmil; hitabeti, kararlılığı, askerî ve siyasî dehasıyla bütün Kafkasya'nın emperyalizme direnişinin sembolü olmuştur.¹¹⁴

6.17. Şeyh Ömer Muhtar (ö. 1931)

Libya'da doğan Şeyh Ömer, Senûsî tarikat hareketi içinde yetişir. 1897'de mücâz olarak Kasûr Zâviyesi'ne şeyh tayin edilir. Ömer Muhtar, 1903'te Kasûr Zâviyesi'ne döner 1911'de İtalyan çıkarmasına karşı Ubeyd kabilesinden 1000 kişilik bir mücahid birliği ile yirmi yıl İtalyanlara karşı savaşır. İdrîs es-Senûsî'nin genel vekili olarak direnişin komutanlığına getirilen Ömer el-Muhtâr, tedavi için 1922'de Mısır'a gider. İtalyanlar buraya bir heyet gönderip cihaddan vazgeçerse kendisine bir köşk tahsis edilerek maaş bağlanacağı vaadlerini reddeder. Çağbûb'un İdrîs es-Senûsî'nin emriyle 1929'da İtalyanlar'a teslim edilmesi Ömer Muhtâr'ı zor duruma sokar. İtalyan işgalindeki bölgelerde mevcut Senûsî zâviyeleri kapatılıp, şeyhler tutuklanır. Bingazi topyekün işgal edilir. 1929'da Muhammed Rızâ es-Senûsî, İtalyanlar adına 1929'da el-Muhtâr ile görüşüp direnişten vazgeçmesi için bazı cazip teklifler yapar ama onlar da reddedilir. Artık "Çöl Aslanı" diye anılmaya başlar. 23 Eylül 1930 tarihinde; Kerisse çarpışmasında, Muhtâr'ın kurmayı Fudayl b. Ömer ile birlikte, kırk adamı şehid edilir ve Senûsiyye hareketinin merkez tekkesi Tâc köyü İtalyanlar'ın eline geçer. Mısırdan gelen destekleri, jiletli teller döşeyerek kapatan işgalciler, halkı da Aynülgazâle'de kampa kapatır. Kamplarda halk açlık ve hastalıktan ölürlen, mücahidlere bağlılıkları devam eden aileler idam edilir. Yalnız bir kampta, (Berîka) 1932'ye kadar ölenlerin sayısı 30 bini bulur. 11 Eylül 1931'de sahâbi Seyyid Râfi'in kabrini ziyarete giderken pusuya düşer ve 15 Eylül'de Sulûk kampında halkın önünde asılarak idam edilir. Anti emperyalist direniş hareketinin "Şeyhü'ş-Şühedâ"sı olarak anılır.¹¹⁵

6.18. Es'ad Erbîlî (1847-1931)

Osmanlı döneminde sürgün edilen fakat Cumhuriyet döneminde oğlu ile birlikte ilerleyen yaşına rağmen (84) idam edilen Nakşî Halidî şeyhlerinden biri de Erbilli Es'ad Efendi'dir. Musul'un Erbil kasabasında doğan Muhammed Esad'ın dedesi, Halidiyye kurucusu Halid el-Bağdadi'nin halifesi Hidayetullah Efendidir. Babası, aynı tekkede şeyhlik yapan Muhammed Esad Efendi'dir. Medrese (Üniversite) tahsilinin ardından 23 yaşında Tahâ el-Hariri'ye öğrencilik eder (intisab) ve beş yıl sonra sülukunu tamamlayıp hilafet alır. (1875) Hac dönüşü İstanbul'a gider. Fatih camiinde Hâfız divanını okutur. II. Abdülhamid'in damadı Halid Paşa, kendisini saraya davet ederek sohbetlerinden istifade eder. Bu arada Meclis-i Meşâyih üyeliğine tayin edilir. İlim ve irşad faaliyetlerini sürdürdüğü bu yıllarda Kelâmi Dergâhı şeyhliğine tayin edilir.¹¹⁶ (1883) Geniş bir çevreye hitap eden Esad Efendi, Erbil'e sürgün edilir. (1900) I. Meşrutiyetten (1908) sonra Kelâmi Dergâhına tekrar döner. Cem'iyet-i Sufiyye'nin kuruluş çalışmalarını bu dergâhta yürütür. Açılıştaki¹¹⁷ Meşrutiyet idaresini över, Abdülhamid'i eleştirir. *Tasavvuf* ve *Beyânü'l-Hak* dergilerinde yazılar yazar, 1914'te yeniden Meclis-i Meşâyih âzalığine getirilir, kısa bir süre sonra da reis olur. Sultan Mehmed Reşad tarafından Surre Emini olarak hacca gönderilen Es'ad Efendi, irşad faaliyetini 1925'e kadar sürdürür. Kelâmi Dergâhı'nda misafir kalan Danimarkalı Psikolog Carl Vett'in hatıraları¹¹⁸, Esad Efendi'nin çevresini ve tekke ortamını yansıtmaları bakımından önemlidir. Tekkeler kapatıldıktan sonra inzivaya çekildiği Erenköy Kazasker'deki evinde sürekli polis

¹¹⁴ Mustafa Budak, "Şeyh Şâmil", 39/67-70.

¹¹⁵ Ahmet Kavas, "Ömer el-Muhtâr", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayını, 2007), 34/76-78.

¹¹⁶ Hasan Kamil Yılmaz, "Esad Erbili", *İA*, 7/335.

¹¹⁷ Tasavvuf, sayı: 8, (12 Cemaziyelevvel 1319 / 28 Nisan 1327), 3,4.

¹¹⁸ C. Vett, *Dervish Diary*, Los Angeles, 1953

gözetiminde tutulur.¹¹⁹ Menemen olayı ile (Aralık 1930) ilgisi olduğu iddia edilerek oğlu Mehmed Ali Efendi ile birlikte Menemen'e götürülür, idam talebiyle yargılanır. Oğlu Mehmed Ali Efendi idam edilir. Esad Efendi ise Menemen'de askerî hastahane, 3-4 Mart 1931 gecesi, zehirlenilerek öldürülür. Cenazesi ailesine verilmez. *Kenzü'l-irfân* (İstanbul 1317), *Mektûbât* (İstanbul 1338, 1343) gibi çok sayıda eser bırakmıştır.¹²⁰

6.19. Şeyh Senûsî Ahmed Şerif (ö. 1933)

Senûsiyye hareketinin kurucusu Muhammed b. Ali'nin torunudur. Senûsiyye liderlerinden, amcası ve babasından, iyi bir eğitim alır. Sahrâ bölgesinde Fransızlar'a karşı yürütülen cihada katılır. Amcasının vefatı (1902) üzerine hareketin liderliğini üstlenir. Senûsî saflarına katılan Vedây sultanı ile birlikte önce Fransızlar'a karşı büyük başarılar kazanır. Osmanlı ordularının Afrika'dan ayrılması ile birlikte Fransızlar, işgal ettikleri beldelerde zâviyeleri yakıp yıkarlar. 1911'de İtalyanlar'a karşı da cihada girişir. Senûsî ihvanı ve halk, Osmanlı subayları tarafından askerî eğitime tâbi tutulur. 1913'te General Mombretti kumandasındaki İtalyan ordusunu ağır bir yenilgiye uğratar. 1915'te de bir başka zaferle bölgede "Halife Nâibi" sıfatıyla taltif edilir. Enver Bey'in kardeşi Nûri Bey ile bazı İttihatçı subaylar, Ahmed Şerîf'e Mısır'da İngilizlere saldırması için baskı yaparlar. İngilizler'e saldıran Senûsîler büyük yara alırlar ve hareket durma noktasına gelir. Şeyh Teşkilât-ı Mahsûsa mensuplarınca İstanbul'a davet edilip Sultan Vahdeddin'e kılıç kuşatır. Vezirlik pâyesi ve paşa rütbesi verilerek Topkapı Sarayı'nda misafir edilir. Sonra Bursa'ya, oranın işgal edilmesiyle Konya'ya gönderilir.¹²¹

Ahmed Şerîf, Şubat 1921'de Sivas Câmî-i Kebîr'inde toplanan Büyük İslâm Konferansı'na başkanlık yapar ve İngiliz istihbaratının takibatına takılır. 1923'te Musul'a gitmek üzere Diyarbakır'a hareket eder. Cumhuriyet'in ilânından sonra sessiz kalan Senûsî, Mersin'in bir Hıristiyan köyünde zorunlu ikamete tâbi tutulur. Sonra 1926'da Türkiye'den Şam'a, oradan Filistin'e, Filistin'den de Hicaz'a sürülür. Bu defa Kral İbn Suûd onu Yemen tarafında Asîr'e sürer. 1933'te Medine'de vefat eden Şeyh'in *Buğyetü'l-müsârid fi ahkâmi'l-mücâhid fi'l-has'ale'l-çihâd* (Kahire 1332), *Envârü'l-kudsiyye* (İstanbul 1339), *Füyûzâtü'r-rabbâniyye* (İstanbul 1339), *Dürrü'l-ferîd*, *Kevkebü'z-zâhir*, *Fevzatü'l-mevâhibi'l-Mâlikiyye* gibi çok sayıda eserleri vardır.¹²²

6.20. Şeyh İzzeddin Kassâm (1882-1935)

Suriye Lazkiye Cebele liman kentinde doğan Şeyh Kassâm, 1909'da Kahire Ezher'deki eğitiminin ardından, Kadirî şeyhi ve mahkeme hâkimi olan babası gibi Kadiriyye medresesinde müderrislik, Mansûrî ve İbrâhim b. Edhem camilerinde de vâzlik yapar. İtalya'nın Libya işgaline karşı (1911) gösteriler tertipler, silâhlı mücadele için gönüllü asker ve para toplayarak Osmanlı askerlerine yazdığı marşlarla destek olur. 250 kişilik gönüllü birlikleriyle Trablusgarp'a gitmek için beklerken, Balkan Savaşı ve İtalyanlar'la anlaşmaya varılması üzerine cepheye gidemeden geri döner. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı saflarında çarpışmak üzere müracaat eder. Askerî eğitimden geçirilir ve cepheye garnizon imamı olarak görevlendirilir. Hicaz'ın Osmanlı'dan ayrılması meselesi ortaya çıkınca, Cebele'ye döner ve bir halk ordusu kurar. Fransızlar Suriye'ye yerleştiğinde, Ömer el-Baytâr ile direnişe başlar. İdam talebiyle aranınca Filistin'e geçer ve Hayfa'ya yerleşir. Hayfa'da öğretmenlik ve İstiklâl Camii'nde imamlık yapan Kassâm, 1926'da Cem'iyetü's-şübbâni'l-müslimîn'e girer ve

¹¹⁹ Necip Fazıl Kısakürek, "Son Devrin Din Mazlumları", İstanbul, yıl: 1989, 161

¹²⁰ İsmail Kara, "Tarikat Çevrelerinin İttihat ve Terakki ile Münasebetleri", Dergâh sayı: 43, İstanbul: 1993, 14,15; Mustafa Kara, "Cemiyeti Sufiyye", sayı: 117, yıl:1993, 39,44; DİA, 7/335.

¹²¹ Ertürk, s. 483-485; Bayar, II, 490-494.

¹²² Nihat Azamat, "Senûsî Ahmed Şerif", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayını, 2009), 36/527-529.

başkanlığa seçilir. İngiliz işgaline ve Siyonist harekete karşı halkı örgütler, Yahudilere arazi satılmasına şiddetle karşı çıkar. 1930'dan itibaren resmî nikâh memuru olarak da görev yapan Kassâm, asıl mücadelenin İngilizler'e karşı yürütülmesi gerektiğini söyler. Balfour Deklarasyonu'nun yıldönümünde başlattığı silahlı çatışmalar neticesinde Ya'bûd mevkiinde şehid edilir, (20 Kasım 1935) cenazesi Hayfa'da defnedilir. Kassâm'ın, bazı bidatlere dair *en-Nağd ve'l-beyân* (Dımaşk 1925) adlı bir kitabı da vardır.¹²³

6.21. Hamdî Hamîd-i Vâni el-Malatî (ö. 1873-1955)

Van doğumlu; müftü, hâkim, tabip Hamîd-i Vâni el-Malatî'nin gençlik dönemi, itilaf devletlerinin Osmanlı aleyhine topyekûn harekete geçtiği bir dönemdir. Örgütler ve yabancı istihbârât elemanları, azınlıkları silahlandırmaktadır.¹²⁴ Müellif, Fatih Külliyesi'nde iken iki kez Hicaz'da, sonra Hindistan'da, silahlı Vehhâbî İhvan Birlikleri ve İngiliz müsteşriklerinin faaliyetlerini araştırır. Mezuniyetiyle beraber İzmir'e müderris tayin edilip sonra Van'a döner. (1905'ler). Ermenilerin; Hınçak, Truşak, Armenia komitelerine maaşlı milis yapıldığı yıllarda,¹²⁵ (1914) Rus desteğinde Ermeni çetelerinin katliâmına uğrar. Gözleri önünde dört çocuğu ve eşi katledilir. Büyük kızı Rus komutan tarafından alıkonulur. Müellif, devlet sırlarını vermesi için hapsedilir ve işkencelere tabi tutulur.¹²⁶

Hapisten kaçarak Urfa'ya, ardından Malatya'ya hicret eden Müftî-i Vâni'nin irşâd çalışmaları, bu kez Malatya'da İngiliz istihbarat subayı William Charles Noel (ö. 1974)'in silahlı aşiret milisleri tarafından engellenir ve tehdit edilerek guş-e inzivâda kitaplarını telife koyulur.¹²⁷ Van müftüsü *Zübde* adlı seri kitaplarını (Tıp, Kimya, Astronomi, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf ve Mezhepler Tarihi konulu yaklaşık 2 bin sahifelik 4 elyazması eser) Malatya'ya hicret ettiği 1918'de tamamlar. Cumhuriyet sonrası Malatya'da da jandarma ve emniyet takibinden kurtulamaz. 1943'te tekrar Çorum dolaylarına sürgün edilen Vâni Efendi, 1953 arifesindeki Ahmet Emin Yalman suikast girişimiyle iltisaklı gösterilip tutuklanmak istenir ancak çok yaşlı ve hasta olduğundan oğlu Şehabettin Efendi'yi arama emri çıkartılır. Aylar sonra 1955'te vefat edip Malatya Tecde kabristanına defnedilir. Görüldüğü gibi Osmanlı son devir tabip, kimyager müftülerinden Nakşibendî şeyhi Hamdî-i Vâni de, İngilizlerin, tarikatlara yönelik baskın, tehcir ve vakıf mallarına el koyma gibi hak ihlallerine tanık olan sayısız isimlerden biridir ve yazma eserlerinden ikisine ancak yüzyıl sonra, 2015'te ulaşılabilmiştir.¹²⁸

6.22. Said-i Nursî (1878-1960)

Nur hareketinin kurucu pîri, Bitlis/Hizan Nurs köyünde dünyaya gelen¹²⁹ Said, tahsilini çevre medreselerde sürdürerek iyi bir eğitim ile 1892'de icâzet alır. Medreselerde 15 yılda okunan kitapları 3 ay içinde mûtaala eder. Said Nursî, Şeyh Emin Efendi'nin derslerinde Harirî'nin *el-Makâmât*'ından verilen metni bir defa okuduktan sonra ezberden tekrarlar ve hafızası ile ün salarak *Makâmât* yazarı Bediüzzaman el-Hemedâni'ye atfen kendisine Bediüzzaman lakabı verilir.¹³⁰ Öğrencilik yıllarında tasarladığı "Medresetü'z-zehra Projesi", İslâmî ilimler yanında tabiat ilimlerini de ihtiva ediyordu.¹³¹ Genç Said, projesini Sultan Abdülhamid'e sunmak için

¹²³ Mustafa L. Bilge, "İzzeddin Kassâm", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayını, 2001), 24/582.

¹²⁴ Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Osm. Arş. Yay. Ankara 1998, s. 359; Yusuf Uralgiray, *Misyonerlik Faaliyetleri*, S.Arabistan Tanıtım Bakanlığı Yayını, Ankara 1977, s. 5-9.

¹²⁵ Hüseyin Nâzım Paşa, *age*, s. 361.

¹²⁶ Mevhibe Altunkaya, *Necmeddin Efendi ile Röportaj*, Ankara Batıkent 2017.

¹²⁷ Hamid Hamdî-i Vâni el-Malatî, *Zübdetü'l-İrfân fi Tedkiki'l-İtkân*, Yazma nüsha, (Malatya: 1918), 14.

¹²⁸ Bk. Mevhibe Altunkaya, *Hamdî-i Vâni ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara Üniv. SBE, Doktora Tezi, 2021.

¹²⁹ Said Nursî, "Risale-i Nur Külliyyatı", İstanbul, 1996, 835

¹³⁰ Said Nursî, *Emirdağ Lâhikası*, Mustafa Sungur özel kütüphanesi, 76.

¹³¹ Said Nursî, *Külliyyât*, 1956.

İstanbul'a gider, sonuç alamaz ve pervasız davranışlarından ötürü Üsküdar Toptaşı Akıl Hastanesi'ne sevk edilir. Doktor raporu akli dengesinin gayet yerinde olduğuna hükmedince geri gönderilir. Zaptiye Nâzırı Şefik Paşa, ayda 1000 kuruş maaşla memleketine müderris tayin eder fakat o, İstanbul'a dlenmek için gelmedim, diyerek maaşı reddeder¹³² ve tutuklanır. İkinci Meşrutiyet ile serbest kalır, Selânik Hürriyet Meydanı'nda 26 Temmuz 1908'de istibdât olarak nitelediği yönetim aleyhinde konuşma yapar.¹³³ İttihatçıların gayeden uzaklaştıklarını (içyüzünü) görerek onlardan uzaklaşır.¹³⁴ 1 Mayıs 1909'da tutuklanır, "Divan-ı Harb-i Örfî" adıyla yayımlayacağı müdafaasını¹³⁵ yaparak beraat eder ve Van'a döner. Diyarbakır, Urfa, Kilis üzerinden Şam'a gider, Emeviyye Camii'nde hutbe okur. Şam'dan Beyrut'a, buradan İstanbul'a geçer. Sultan V. Mehmed Reşad'ın heyetinde Rumeli seyahatine katılır. (1911) Seyahatte 19.000 altın bütçe ile Kosova dârülfünunu onaylanıp hemen akabinde Kosova düşünce bütçe, Nursî'nin projesine tahsis edilir ve 1912 yazında Van Gölü kıyısında temel atılır.¹³⁶ Ancak Birinci Dünya Savaşı "dârülfünûn" projesini sekteye uğratar.

1915'te 4 bin kişilik milis gücünün başında Nursî ve öğrencileri, *İşârâtü'l-i'câz* kitabını yazdığı Pasinler cephesinde¹³⁷ Bitlis-Muş savunmasındadır. Bitlis'de yaralanıp Ruslar tarafından esir alındıktan iki yıl sonra kaçmayı başarır ve Almanya üzerinden 1918 yılında İstanbul'a döner.¹³⁸ Dârü'l-hikmeti'l-İslamiyye'ye üye tayin edilir. Osmanlı ülkesi işgale uğrayınca ruhi sarsıntı geçirir ve İslam aleminin kurtuluşu için daha bir azimle çalışır. 1920'de İngiliz işgali aleyhinde mücadele eder. Ankara'ya davet edilir. Meclis açılışında İstiklâl ve İslâm içerikli bir konuşma yapar. İstanbul hayatı (1918-1922) Said Nursî'nin zühd ve takva ile durulduğu "*eski Said'den yeni Said'e inkılâb*" ettiği dönemdir.¹³⁹

1923'te Van'a gidip, İslam'a hizmet edecek öğrenci yetiştirmeye karar verir ve Erek dağında inzivaya çekilir. Şeyh Said isyanı ile 25 Mart 1925'te Van'dan alınıp Erzurum'a oradan İstanbul'a getirilir ve Burdur'a sürgün edilerek sürgün ve işkencelerle dolu 27 yıllık ikinci çile dönemi başlar. "Nûr Risâleleri"ni yazmaya başlar. Burdur'dan Isparta'nın Barla köyüne (1926), oradan Isparta'ya (1934), oradan tutuklanıp 100 talebesiyle birlikte Eskişehir Hapishanesine gönderilir (1935).¹⁴⁰ Buradan Kastamonu'ya sürülür, sekiz yıl sonra 1943'te tekrar tutuklanıp Denizli'ye gönderilir. Denizli'de 126 talebesiyle yargılanır.¹⁴¹ 1944 yazında Afyon Emirdağ'a sürülür. Dört yıl sonra tutuklanıp Afyon cezaevine konur ve 20 ay hapse mahkûm edilir. 1950'de Demokrat Parti iktidarıyla rahata kavuşur. Sebilürreşâd'da yazı ve röportajları yayınlanır. İdeolojik tahribatın etkisi altındaki üniversite gençlerine hitap eder. Ağır hasta olduğu vaziyette Emirdağ'dan Urfa'ya gitmeye karar verir. Urfaya vardıktan birkaç gün sonra 23 Mart 1960'ta kaldığı otelde vefat eder. Halkın yoğun ilgisinden dolayı, askeri yönetim cenazesine ve kabrine el koyup naaşını bilinmeyen bir yere kaldırır.¹⁴²

Said Nursî, Nakşî Halidî ve Kadirî tarikat hareketlerinin yoğun olduğu bir ilmî muhitte yetişmiş sûfî meşrep bir âlimdir. Kastamonu Lahikası 52. Mektup'ta; "Nur risalelerinin tarikattan matlub olan neticeleri kazandıran oniki tarikatın hülasası" olduğunu söylemesi, Abdülkadir-i Geylânî'ye sıkça atıfta bulunması bunun delilidir. 1925'te Tekke, Zaviye ve Türbelerin kamilen kapatılması ile şeyh, mürid, derviş, dede, seyyid, çelebi, baba, emir, nakib, halife gibi tasavvuf hareketi unvanlarının yasaklanmasına dair 677 sayılı yasanın

¹³² bk. Said Nursî, "Âsâr-ı Bediyye", (nşr. A.Badıllı), (İstanbul: 2004), 431.

¹³³ Said Nursî, *Külliyyât*, 1932, 1935.

¹³⁴ Açıkgenç, Alparslan, "Said Nursî", 2008, 35/565.

¹³⁵ Said Nursî, *Külliyyât*, 1920, 1928.

¹³⁶ Alparslan Açıkgenç, "Said Nursî", *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 2018), 35/565-572.

¹³⁷ Said Nursî, *Külliyyât*, 1812.

¹³⁸ *Âsâr-ı Bediyye*, 708.

¹³⁹ Said Nursî, *Külliyyât*, 2335, 1028, 705.

¹⁴⁰ Said Nursî, *Külliyyât*, 2148-2175.

¹⁴¹ Said Nursî, *Külliyyât*, 2182.

¹⁴² Alparslan Açıkgenç, "Said Nursî", *İA*, 567.

Resmi Gazete’de yayımlanıp yürürlüğe girmesinden sonra, “zaman tarikat zamanı değil” demesi, tasavvuf ve tarikat hareketini inkâr değil, vaktin nezâketine binaen söylenmiş bir sözdür.

6.23. Şeyh Mahmud Es’ad Coşan (ö. 2001)

Nakşî tarikat hareketinin Türkiye’de yetiştirdiği, klasik-modern her iki ilim alanını cemetmiş ve irşad çalışmalarıyla ulusalüstü bir tesir bırakarak, çeşitli entrika, engelleme ve sürgünlere maruz kalmış son şeyh olan Mahmud Es’ad Coşan ile bu bahsi sonlandıracağız.

Çanakkale, Ayvacık, Ahmetçe köyünde, Necati Efendi-Şadiye Hanım’ın evladı Şeyh Es’ad’ın büyük dedesi, Gümüşhânevî’nin öğrencisi İstanbul’da tahsil görmüş olan Molla Abdullah’tır. Fâtih medreselerinden mücâz dedesi Molla Mehmed ise I. Dünya Savaşı’nda şehid olur. Babası Halil Necati Efendi de 1942’de İstanbul’a yerleşip İstanbul Müftülüğü’nde göreve başlar.¹⁴³ Mahmud Esad, köklü gelenekten iyi bir klasik İslâmî ilimler eğitimi alır. Aynı zamanda İstanbul Üniversitesi Arap-Fars Filolojisi’nden 1960’ta mezun olur ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne asistan olarak atanır. Serezli Hasib Efendi ve Abdülaziz Bekkine’nin sohbetlerinde ruh eğitimini alan Şeyh Es’ad, Bekkine’nin vefatından sonra Mehmed Zâhid Kotku’ya intisap eder. 1960’ta şeyhinin kızıyla da evlenir. 1965’te doktor, 1973’te doçent, 1982’de profesör olur. 1977’den itibaren İskender Paşa Camii’nde *Râmûzü’l-ehâdis* okutan Şeyh Es’ad, Ankara Hacı Bayrâm-ı Velî Camii’nde de *Râmûzü’l-ehâdis*’e devam eder. Devlet Planlanma’da oluşturulan komisyonda yer alır ve Türkiye’nin Mânevî Kalkınma Raporu’nu hazırlar. Mehmet Zâhid Kotku’nun vefatını (1980) müteakip irşad hizmetlerini devam ettirir. Derslere, sohbetlere, medya alanında birçok yayına (*İslâm, Kadın ve Aile, İlim ve Sanat, Gülçocuk, Panzehir*) öncülük eder. *Sağduyu Gazetesi*, Akra FM, Ak TV ve onlarca vakıf-dernek (Hakyol Vakfı, Hadis ve Fıkıh Enstitüleri, İlim Kültür Sanat Vakfı, Sağlık Vakfı, İlim Kültür, Ahlâk, Çevre Derneği, Hanımlar Derneği) kuruluşu onun irşadâtının eseridir. Çok sayıda kitaba imza atan Şeyh Mahmud Esad Efendi, 28 Şubat kararları sonucu irşad faaliyetlerinin engellenmesi üzerine, 1998’de Avustralya’ya gitmek zorunda kalır. Dubbo şehri yakınlarında damadı Ali Yücel Uyarel’le birlikte 4 Şubat 2001’de şehid edilir. Açıklama trafik kazası diye servis edilir. 4 gün sonra İstanbul’a getirilen naaşı Eyüpsultan Mezarlığı’na defnedilir. *Hacı Bektâş-ı Velî: Makâlât* (İstanbul 1982), *Hatiboğlu Muhammed ve Eserleri* (İstanbul 2008), *Akademik Makaleler* (İstanbul 2008), *Tarihî ve Tasavvufî Şahsiyetler* (İstanbul 2008), *İstanbul’un Fethi ve Fâtih* (İstanbul 2009), *Dilimiz ve Kültürümüz* (İstanbul 2009), *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye* (İstanbul 2010) adlı telif eserlerinin yanısıra Kemal Işık’la birlikte Fuzûlî’nin *Matla’u’l-i’tikâd*’ının tercümesi (Ankara 1962) vardır. Yazdığı *Başmakaleler* beş mücellled olarak yayımlanmış; konferans ve sohbet çözümlerinden biyografiler, hac hâtıraları, İslâm, tasavvuf, edebiyat yazılarından derlenen otuz civarı kitap mevcuttur.¹⁴⁴

5 Mayıs 1990 tarihli konuşmasında uluslararası odaklara işaret eden Şehid Şeyh, hayatına mâl olacak olan şu hususlara vurgu yapıyordu: “Tek başına olsa bile, hakikatle beraber olan cemaattir. Hakikatten kopmuş olanlar, milyonlarca da olsa tefrikadadır. Bugün, maalesef, tüm İslâm âlemi emperyalist güçlerin sultanı altındadır. Kuş uçurtmuyor, takip ediyorlar... Hem de kendisi takip etmiyor... Adı senin benim gibi olan Müslümanla takip ediyor, canına okuyor. Milletten içinden çıkmış hain vasıtasıyla takip ediyor ve millete en büyük zararı veriyorlar. Parayla satın alıyor, ajan ediniyor, kullanıyor. Sahte bir takım organizasyonlar var, topluyorlar insanları etraflarında, ondan sonra onları toptan satıyorlar! Mü’min, ferasetle

¹⁴³ Bk. H. Ali Erkaya, *Prof. Dr. M. Es’ad Coşan (Rh. A.) Hocamızın Ardından*, (Ankara: Son Uyarı Yayını, 2001); M. Esad Coşan Külliyyatı, <https://docplayer.biz.tr/9934028-Prof-dr-m-esad-cosan-kulliyati.html>, 5; M. Emin Yaşar, “İskenderpaşa Cemaati”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: İslamcılık* (haz. Yasin Aktay), İstanbul 2004, s. 322-340; Zülfikar Güngör, “İlim ve Gönül Dünyamızdan Kayan Yıldız: Prof. Dr. Mahmud Es’ad Coşan Hocamız”, *Tasavvuf*, 6/9-17, Ankara: 2001.

¹⁴⁴ Mehmet Akkus, “Mahmud Esad Coşan”, *İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayını, 2020), Ek.1/267-268.

bunları anlayabilmeli. Birtakım insanlara, organizasyonlara körü körüne bağlanmamalı! Her birinize istiklâl tavsiye ediyorum. Hür olun! Emperyalistlerin türlü oyunları var. İslâm, bir kimsenin hizmetiyle yürüyecek hâle gelirse, o kimseyi yok ederler, öldürürler, satın alırlar, tehdit ederler. Ne yapmak lâzım? Hizmeti yaygınlaştırmak lâzım, herkesin lider olması lâzım. Tek lider, vazgeçilmez insan, diye bir şey olmaz. Bakın, Filistinli çocuklarla niye başa çıkamıyorlar? Hepsi lider. Bir lidere, tek hocaya, tek ekibe bağladığı bir yığın insanı, böyle üzüm salkımını sapından tutar gibi, istediği yere götürüyor! Onun için, teşkilât kurdurtuyorlar; teşkilâtın başına kendi adamlarını -hain bir kimseyi- koyuyorlar. Öteki insanların hepsini, üzüm salkımı gibi oraya buraya götürüyorlar. Tâbî olmayın kimseye! Allah'ın emrine tabi olun! Tek başınıza olsanız da, hakla beraber olun! Kimse kimseye hürriyetini vermesin! İnsan, ancak Allah'a kul olur”.

Sonuç

Zühd hareketinin fikrî dayanağı Medine İslâm Düşüncesi, el-Vedâ Hutbesi'nde ümmete tevdi edilen iki emanetin muhafazasını, dünyevî her şeyden daha değerli bilmeyi (zühd) hareket noktası almıştı. Zühd ahlâkını kuşanan sahabe ve tabiinin önderleri, Hz. Peygamber'den sonra, cahiliye özlemi içinde olan kesimlerin irticâ' ve riddet eğilimlerine, fikir ve eylemleriyle karşı koydular. Onların ipekli giyinerek meydan okuyuşlarına sahabe, yün giyerek cevap veriyordu. Elde edilen tarihi veriler, bu meydan okuma ve cevap verme sürecinde, ilk asırdan beri zâhidlerin, çaryâr-ı güzîn döneminin son çeyreğinden itibaren zulüm ve hak ihlallerine maruz kaldıklarını göstermektedir. Araştırmada yer verilen sûfî önderlerin büyük bir kısmı idam, işkence, sürgün ve zindan hayatı yaşayarak şehid edilmiş veya sürgünde vefat etmişlerdir.

Araştırmada tasavvuf ıstılahının etimolojisinde yer alan "harîr-sûf" sembolizminin, Hz. Hüseyin'e nispet edilen (ö. 680) ve *Divân-ı Şâfi'*de kaydedilen Kerbelâ günlerinde söylenmiş bir şiirde rastlandığı görülmüştür. Söz konusu şiirde zalim yöneticilere yönelik bir eko-politik itiraz ve eleştiri de vardır. Buradan hareketle sûfî hareketlerin kökenindeki teo-politik çıkış noktalarını görmek mümkündür.

Hız. Ebûzer'den (ö. 652) M. Es'ad Coşan'a (ö. 2001) 1350 yıllık zühd savunması tarihinde iktidarlara karşı tutumlarından ötürü tecrit, katil, sürgün, idam ve işkencelere maruz kalan mutasavvıfların söylem ve davranışları analiz edildiğinde "والذين آمنوا أشد حيا لله" /İman edenlerse Allah'ı şiddetle severler (âşıklardır)" âyetindeki aşk ve zühde tutkun olduklarından zühd ile ölüme adeta meydan okudukları görülmektedir. 656 yılında Medine'de Emire'l-mü'minine yönelik şikâyet ve itirazların, tasavvufun Kûfe ve Basra'da aldığı teorik form ile bağlantılı olduğu tezi doğrulanmaktadır.

Araştırmada elde edilen verilerden biri de, son yüzyılda tasavvuf ve tekke hareketlerinin mistik, pasif, dünyadan kopuk oldukları iddiasıyla kapatılmasının arka planındaki oryantalist tasarımıdır. Tasavvuf karşıtlığının, Osmanlı karşıtlığı temeline oturtulduğu ve fikrî, mezhebi nedenlere dayanmayıp ekonomik, sosyal ve siyasal hesaplara dayandığını söylemek mümkündür.

Kaynakça

AÇIKGENÇ, Alparslan. "Said Nursi", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayını, 2018.

AHMED B. MAHMUD. "Selçukname", haz. Erdoğan Mercil, "1001 Temel Eser", İstanbul: 1977.

AKDAĞ, Mustafa. "Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi", Ankara: Barış Kitap Yayınları, 1999.

AKKUŞ, Mehmet. "Mahmud Esad Coşan", *İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayını, 2020, Ek.1/267-268.

ALİ EL-HATİB. İttihacahatül-Edebiş Sufi Beyne'l-Hallac ve İbnül Arabi, Kahire: 1404.

ALTUNKAYA, Mevhibe. Hamdî-i Vâni ve Tasavvuf Anlayışı, Ankara Üniv. SBE, Doktora Tezi, 2021.

ALTUNKAYA, Mevhibe. Necmeddin Efendi ile Röportaj, Ankara Batıkent 2017.

ALTUNKAYA, Mevhibe. Zübdetü'l-İrfân fi Tedkiki'l-İtkân'da Hamîd-i Vâni el-Malatî'nin Tasavvuf Anlayışı, Ankara: Ankara Üniv. SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.

- ALTUNKAYA, Mustafa. *Sûf Hareketi Tarihi*, İstanbul: Çıra Yayınları, 2016.
- ARBERRY, Artur J. *Tasavvuf, İslam Mistiklerinin Öyküsü* çev. İ.Kapaklıkaya, İstanbul: 2004.
- ASKERİ, Abdurrahman. "Mir'atü'l-Işk", İsmail Erünsal özel kütüphanesi
- ASKERİ, Abdurrahman. *Mir'atü'l-Işk*, İsmail Erünsal özel kütüphanesi, 44.
- AŞKAR, Mustafa. "Niyâzi Mısri", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayını, 2007.
- ATÂYİ, Nevizâde. *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti's-Şaka'ik*, haz. Suat Donuk, 2017.
- AYVERDİ, Samiha. "Türk Tarihinde Osmanlı Asırları", İstanbul: 1977.
- AZAMAT, Nihat. "La'lizade Abdülbaki", *İA*, İstanbul: TDV Yayını, 2003.
- AZAMAT, Nihat. "Hamza Bâli", *İA*, 15/503-505. İstanbul: TDV Yayını, 1997.
- AZAMAT, Nihat. "Senûsi Ahmed Şerif", *İslâm Ansiklopedisi*, 36/527-529 İstanbul: TDV Yayını, 2009.
- B. ZAHODER. "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", *Bellekten*, çev. İ.Kaynak, 19/76, 1995.
- BARKAN, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I, İstilâ Devrinde Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S. II (1942), İstanbul 1974,
- BEDİÜZZAMAN Said Nursi. *Risale-i Nur Külliyyatı*, İstanbul: 1996.
- BEDİÜZZAMAN, Said Nursi. *Âsâr-ı Bediyye*, İstanbul: nşr. Abdülkadir Badıllı, 2004.
- BELAZURİ. "Futuhu'l-Buldan", Beyrut: 1978.
- BELİĞ, İsmail. "Güldeste", İstanbul: Gece Kitaplığı Yayınları, 2016.
- BİLGE, Mustafa. "İzzeddin Kassâm", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayını, 2001, 24/582.
- BUDAK, Mustafa. "Şeyh Şâmil", *İslâm Ansiklopedisi*, 39/468-474 İstanbul: TDV Yayını, 2010.
- C. VETT. "Dervish Diary", Los Angeles: 1953.
- CEZERİ, İzzüddin İbnü'l-Esir. "el-Lübab fi tehzibi'l-ensab", Beyrut: Daru Sadr, 1980.
- COŞAN, Mahmud Esad. "Hacı Bektâş-ı Velî-Makâlât", Ankara: Seha Neşriyat.
- ÇEKER, Orhan. "Ebü'l-Ferec eş-Şirazi", *İA*, İstanbul: TDV Yayını, 1994.
- DEFTERDAR, Sarı Mehmed Paşa. "Zübde-i Vekayi", Ankara, 1995
- DEMİRCİ, Mehmet. "Ebû Said el-Harraz", *DİA*, yıl: 1994,
- DEMİRCİ, Mustafa. "Zenc", *İA*, İstanbul: TDV Yayını, 2013, 44/249-251.

- DİNDAR, Bilal, "Bedreddin Simavî", İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayını, 1992, 5/332.
- DÖNDÜREN, Hamdi. "Makdisi, Nasr b. İbrahim", *İA*, Ankara 2003
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul. "Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin fetvalarına göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı: Feteva-yı Ebussuûd Efendi", İstanbul, yıl: 1998,
- EBU MUHAMMED Abdülkadir el-Kureşi. *Cevahiru'l-mudiyye*, tah. M.Estalu, Kahire: Hicru, 1933.
- ERDOĞAN, Kenan. "Niyâzi-i Mısri Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanı", Ankara 1988
- ERKAYA, H. Ali. rof. Dr. M. Es'ad Coşan Hocamızın Ardından, Ankara: Son Uyarı Yayını, 2001
- ESİR. "Usdu'l-Gabe fi Temyizi's- Sahabe", Kahire: 1970.
- FAHREDDİN er-Razi, *Levamiu'l Beyyinat*
- FIĞLALI, Ethem Ruhi-ÜZÜM, İlyas. "Hüseyin", İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayını, 1998, 18/521.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki. "Melamilik ve Melamiler", İstanbul: 1931.
- GÖLPINARLI, Abdülbâkî. "İslâm Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", İÜ İktisat Fak. Mecmuası (İÜİFM), S. I-IV (1949), 80.
- GÜNDOĞDU, Cengiz. "Hacı Bektaş-ı Veli Öğretisi ve Takipçileri Hakkında", Ankara: Aktif , 2007.
- GÜNGÖR, Zülfikar. "İlim ve Gönül Dünyamızdan Kayan Yıldız: Prof. Dr. Mahmud Es'ad Coşan Hocamız", *Tasavvuf*, 6/9-17, Ankara: 2001.
- GÜRER, Dilaver. "Ebu Bekir Şibli", *İA*, İstanbul: TDV Yayını, 2010.
- HALLAC-I MANSUR. "Kitabü't-Tavasın", Paris: 1972.
- HALLAC-I MANSUR. "Divân", (Paris: 1955), 279.
- HAMİDULLAH, Muhammed. *İslam Peygamberi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1993.
- HOCAZÂDE, Ahmet Hilmi. "Ziyaret-i Evliyâ", İstanbul: 1325
- HODGSON, Marshall G.S. "İslam'ın Serüveni", haz. Metin Karabaşoğlu, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- HUCVİRİ, *Keşfu'l-Mahcub*, çev. Ahmed-İsmail Ebu'l Azaim, Kahire: Turasü'l-Arabi, 1974.
- İŞILTAN, Fikret. "Şeyh Şâmil", *The Encyclopaedia of Islam*, 11/468-474.
- İBİŞ, Fatih. "İlim Yolunda Taşköprüzade", İstanbul: Erdem Yayınları, 2018.
- İBN ABDİLBERR. "el-İstiab fi Ma'rifeti'l-Ashab", Kahire: 1652.
- İBN ESİR. "el-Kamil fi't-Tarih", İstanbul: Ocak Yayınları, 2016.

- İBN ESİR. "Usdu'l-Gabe fi Temyizi's- Sahabe", Kahire: 1970.
- İBN ESİR. *el-Lübab fi tehzibi 'l-ensab*, Beyrut: Daru Sadır, 1980.
- İBN KESİR. *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*. Beyrut: 1998.
- İBN SA'D. "et-Tabakatü'l-Kübra", Beyrut: 2014.
- İBN'UL CEVZİ. "Telbisü İblis", Beyrut: 1983.
- KARA, İsmail. "Tarikat Çevrelerinin İttihat ve Terakki ile Münasebetleri", *Dergâh* 43, İstanbul: 1993.
- KARA, Kerim. "KarabaşVeli", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayını, 2001.
- KARA, Kerim. "Mehmed Nasuhi", *İA*, İstanbul: 2003.
- KARA, Mustafa. "Cemiyeti Sufiyye", S. 117, İstanbul: 1993.
- KARA, Mustafa. "Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler", İstanbul: 1990.
- KARA, Seyfullah. "Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları", İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- KAVAS, Ahmet. "Ömer el-Muhtâr", *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayını, 2007. 34/76-78.
- KAZVİNİ, Zekeriya b. Muhammed. *Asaru 'l-bilad ve ahbaru 'l'ibad*, Beyrut: Daru Sadr.
- KILIÇ, Hulusi. "Basriyyûn", *İA*, İstanbul: TDV Yayını, 1992, 5/117-118.
- KILIÇ, Mahmut Erol. *Sûfi ve Şîr-Osmanlı Tasavvuf Şîrinin Politikası*, İstanbul: İnsan Yay, 2004.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl. "Son Devrin Din Mazlumları", İstanbul: 1989.
- Kitab-ı Mukaddes; Matta, Yahya'nın Bildirisi, 3/7.
- KOMİSYON. "Evliyalar Ansiklopedisi", (İstanbul: Türkiye Gazetesi, 1992).
- KÖKSAL, Mustafa Asım. Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası, İstanbul: Köksal Yayıncılık, 2001.
- KÖSE, Saffet. "Hile", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayını, 1998, 18/171.
- KUREŞİ, Abdülkadir. *Cevahiru 'l-mudiyye*, tah. A.M.Estalı, (Kahire: Daru Hicr 1933), 2/554
- KURNAZ, Cemal. "Karabaş-ı Veli", *Tasavvuf*, S. 6, Ankara: 2001.
- KÜÇÜKAŞCI, M. Sabri. "Harre Savaşı", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayını, 1997), 16/245-247.
- LA'LİZADE, Abdülbaki, "Sergüzeşt", İstanbul: .
- M. Esad Coşan Külliyyatı, <https://docplayer.biz.tr/9934028-Prof-dr-m-esad-cosan-kulliyati.html>, 5.
- MAKDİSİ, Ebu Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhi. "Kitabu'l Bed' ve't-Tarih", tah. C. Hurat, Paris: 1916.

MARSHALL, G.S. Hodgson. İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih – İslam'ın Klasik Çağı, Karabaşoğlu, M. (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 2/45.

MARX, Karl-ENGELS, F. Komünist Parti Manifestosu,
www.okul.gencligincesi.net/marks/manifesto.htm

MASSIGNON, L. *Ahbarü'l-Hallâc*, Paris:1957.

MISRÎ, Niyâzi-i. "Mevaidü'l İrfân" trc. S. Ateş, Ankara: 1971.

MUHYÎ-İ GÜLŞENÎ. "Menakıb-ı İbrahimi Gülşeni", İstanbul: 2014.

MÜSTAKİMZADE. *Risale-i Melamiyye-i Şittariyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, nr.3357.

NAZIM PAŞA, Hüseyin. Ermeni Olayları Tarihi II, Ankara: Devlet Arşivleri GM. Osm. Arş. Yay. 1998.

NİYAZÎ-İ MISRÎ. Mevaidü'l İrfân; İrfân Sofraları, trc. Süleyman Ateş, Ankara: 1971.

NURSÎ, Said. "Âsâr-ı Bediiyye", (nşr. A.Badıllı), İstanbul: 2004..

NURSÎ, Said. "Risale-i Nur Külliyyatı", İstanbul, 1996, 835

NURSÎ, Said. Emirdağ Lâhikası, Mustafa Sungur özel kütüphanesi, 76.

OCAK, Ahmet Yaşar. "Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler", Tarih Vakfı Yurt yay., 2013

ÖNGÖREN, Reşat. "Sûfî", *İslâm Ansiklopedisi*, 37/471-472, İstanbul: TDV Yayını, 2009.

ÖZKÖSE, Kadir – ŞİMŞEK, Halil. Altın Silsile, Ankara: Nasihat Yay, 2009.

ÖZKÖSE, Kadir. "Anadolu Tasavvuf Önderleri", Ensar Yayınları, Konya 2008,

ÖZKÖSE, Kadir. "Osmanlı Devletinin Kuruluş Sürecinde Tasavvufun Etkisi", Somuncubaba Dergisi, S:201

SARI, Abdullah Efendi. "Semeretü'l-fuâd", İstanbul, yıl:1288

SENAÎ, *Menâkıb-ı Hazreti Nasuhi*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, 2225.

SÜREYYA, Mehmed. "Sicilli Osmani", yıl:1971

ŞEYH-İ MEKKÎ, *Canibü'l-garbi fi halli müşkilâti's-şeyh Muhyiddin İbn Arabi*, Tahran: 1364.

TAŞKÖPRÜZÂDE, Ahmed, *Miftâhu's-Sa'âde*, Beyrut: 2002.

TOSUN, Necdet. "Zünnûn el- Mısri" *İA*, İstanbul: TDV Yayını, 2013.

TÜRER, Osman. "Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı", Ankara: TTK Yay, 2014.

UÇMAN, Abdullah. *Dini-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1993.

ULUDAĞ, Süleyman. "Hallâc-ı Mansur", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayını, 1997.

- ULUDAĞ, Süleyman. "Hasan-ı Basrî", *İA*, 16/291-293. İstanbul: TDV Yayını, 1997.
- ULUDAĞ, Süleyman. "Müridizm", *İslâm Ansiklopedisi*, 32/50-51. İstanbul: TDV Yayını, 2006.
- ULUDAĞ, Süleyman. *Keşfu'l-Mahcub*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Baskı, 1996.
- URALGİRAY, Yusuf. Misyonerlik Faaliyetleri, S.Arabistan Tanıtmak Bakanlığı Yayını, Ankara 1977.
- VÂNÎ el-MALATÎ, Hamid Hamdî. Zübdetü'l-İrfân fî Tedkîki'l-İtkân, Yazma nüsha, Malatya: 1918.
- VİCDÂNÎ, Sâdık. Tomâr-ı Turuk-ı Aliyye: Melamilik, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995.
- YAŞAR, M. Emin. İskenderpaşa Cemaati, Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: İslamcılık (Y.Aktay), İst 2004.
- YILDIZ, Hakkı Dursun. "Abdullah b. Zübeyr b.Avvâm", *İA*, İstanbul: TDV Yayını, 1988. 1/145-146.
- YILMAZ, Hasan Kamil. "Altın Silsile", İstanbul: Erkam Yayınları, 1994.
- YILMAZ, Hasan Kamil. "Esad Erbili", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayını, 1994, 7/335.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi. "Düşünce ve Bilim Tarihi", İstanbul: 1988.
- ZEHEBÎ. "Tarih"(Ahdu Hulefa-i Raşidin), Beyrut: 1987.
- ZEHEBÎ: Şemseddin Muhammed. *A'lamü'n-nübelâ*, tah. Ş.Arnavut, Beyrut: Risale, 10. Baskı, 1994.
- ZİRİKLİ, Hayrettin. "el-A'lam Kamusu Teracim", 2, Beyrut: 1969.